

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

БУРАН АННА РОМАНІВНА

Допускається до захисту:
в. о. завідувача кафедри
історії та археології,
д.і.н., професор Надія ТЕМІРОВА

« _____ » _____ 2025 р.

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ:
УСНА ІСТОРІЯ ТА ПУБЛІЧНИЙ ВИМІР**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:
Надія ТЕМІРОВА, д.і.н., проф.
кафедри історії та археології

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК:
Олексій СТРУКЕВИЧ, д. і. н., проф

Вінниця – 2025

Бурян А. Р. Голодомор 1932–1933 рр. у Вінницькій області: усна історія та публічний вимір. Спеціальність 032 «Історія та археологія». Освітня програма «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2025.

У кваліфікаційній роботі досліджуються аспекти усної історії Голодомору 1932–1933 рр. Аналізується стан вивчення проблеми усної історії. Висвітлюється внесок українських та зарубіжних дослідників у зборі та дослідженні усних свідчень про Голодомор. Привернуто увагу до регіонального аспекту усної історії голоду 1930–х рр. на Вінниччині. Зокрема до міжпоколінної передачі досвіду та спогадів про Голодомор у родинах. Досліджується відображення усної історії Голодомору 1932–1933 рр. у публічному просторі Вінницької обл. за допомогою медіа.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, усна історія, Вінниччина, публічний вимір.

85 с. Бібліограф.: 108 найм.

Buran A. R. The Holodomor of 1932–1933 in Vinnytsia Region: oral history and public facet. Specialty 032 “History and Archaeology.” Educational program “Public History.” Vasyl’ Stus Donetsk National University, Vinnytsia 2025.

This thesis examines aspects of the oral history of the Holodomor of 1932–1933. It analyzes the state of research on oral history and highlights the contributions of Ukrainian and foreign researchers to the collection and study of oral testimonies about the Holodomor. Attention is drawn to the regional aspect of the oral history of the famine of the 1930s in the Vinnytsia region. In particular, it focuses on the intergenerational transmission of experiences and memories of the Holodomor within families. The thesis examines the reflection of the oral history of the Holodomor of 1932–1933 in the public space of the Vinnytsia region through the media.

Keywords: Holodomor, genocide, oral history, Vinnytsia region, public dimension.

85 p. Bibliography: 108 references.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Стан вивчення проблеми	8
1.2 Характеристика джерельної бази	11
1.3 Методологічні засади дослідження	13
РОЗДІЛ 2 ДОСВІД УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОДОМОРУ..17	
2.1 Усна історія як метод дослідження Голодомору 1932–1933 рр.	17
2.2 Український і зарубіжний досвід збирання та використання усних свідчень про Голодомор	24
РОЗДІЛ 3 УСНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОД 1932-1933 РР. НА ВІННИЧЧИНІ	
3.1 Усна пам’ять про Голодомор у родинних наративах і міжпоколінній передачі досвіду	31
3.2 Особливості локальної пам’яті про Голодомор у Вінницькій області	43
РОЗДІЛ 4 УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ 53	
4.1 Тема Голодомору 1932–1933 рр. у Вінницьких медіа	53
4.2 Меморіальні практики та інтеграція усних свідчень у публічну сферу Вінниччини	60
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю глибокого наукового осмислення регіонального виміру усної історії Голодомору 1932–1933 рр., який упродовж останніх десятиліть став однією з найбільш досліджуваних проблем української історії. У центрі уваги сучасних дослідників перебувають як загальноукраїнські, так і локальні аспекти трагедії, що дозволяють реконструювати повнішу картину механізмів впровадження штучного голоду, форм виживання населення та динаміки соціальних трансформацій. Вінниччина, як один із регіонів радянської України, зазнала значних людських втрат, проте саме її локальний досвід зберіг численні усні свідчення, що сьогодні становить вагому частину джерельної бази дослідження Голодомору в області.

З наукової точки зору проблема усної історії Голодомору на Вінниччині є важливою, оскільки усні свідчення не лише доповнюють статистичні та архівні матеріали, а й дозволяють реконструювати те, що не фіксувалося офіційними документами: повсякденний досвід селян, родинні стратегії виживання, прояви спротиву, випадки людської солідарності, випадки канібалізму та інших проявів деградацій психіки, викликаних терором голодом. Усна історія створює можливість побачити індивідуальні життєві траєкторії в межах катастрофи Голодомору 1932–1933 рр. Саме тому дослідження збирання, збереження та використання усних свідчень є знаковим не тільки для історичної реконструкції, а й для сучасної політики пам'яті.

Тема Голодомору активно функціонує й у публічному просторі: у медіа, музейних експозиціях, меморіальних практиках, шкільній освіті, локальних ініціативах із збереження пам'яті. Вінницькі ЗМІ – регіональні портали, газети, онлайн видання – регулярно звертаються до теми Голодомору в контексті річниць, заходів вшанування, публікації свідчень очевидців або їхніх нащадків. Це свідчить про високу суспільну значущість тематики й про те, що Голодомор залишається важливою складовою сучасної ідентичності мешканців регіону. Дослідницьке

опрацювання публічного виміру пам'яті дозволяє зрозуміти, які форми комеморації переважають, як локальні спільноти інтерпретують минуле та яким чином усні свідчення інтегруються у публічні дискусії та локальні практики пам'ятання.

Не менш важливим є і те, що усні свідчення про Голодомор у Вінницькій області залишаються значущим джерелом для просвітницької роботи. Регіональні дослідження сприяють формуванню цілісного уявлення про те, як голод вплинув на окремі громади, якою була масштабність людських втрат і як змінювалися соціальні структури на локальному рівні. Вивчення досвіду збирання усних свідчень в Україні та закордоном також розширює науковий контекст роботи, адже значний внесок у документацію злочину зробили українська діаспора, дослідницькі центри в Канаді та США, світові інституції, що працювали з пам'яттю про геноциди XX ст.

Об'єктом дослідження є трагедія Голодомору 1932–1933 рр. у Вінницькій області.

Предметом дослідження виступають механізми збирання, інтерпретації та використання усних свідчень у науковому й публічному дискурсах Вінниччини, а також форми репрезентації пам'яті про Голодомор у медіа та місцевому соціокультурному просторі.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі усної історії Голодомору у Вінницькій області та виявленні її функціонування в сучасному публічному просторі регіону. Для досягнення мети передбачено розв'язання таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми усної історії Голодомору;
- визначити джерельну базу та методологічні підходи до аналізу усних свідчень;
- простежити український і зарубіжний досвід збирання, збереження й інтерпретації усних свідчень;

- реконструювати основні мотиви, наративи та типи пам'яті, що містяться в усних розповідях про Голодомор на Вінниччині;
- проаналізувати локальні форми пам'ятання, практики міжпоколінної передачі досвіду та специфіку родинних наративів;
- виявити роль усних свідчень у формуванні публічної пам'яті та меморіальної культури регіону.

Хронологічні рамки роботи охоплюють два періоди. Перший – історичний – включає 1932–1933 рр., коли відбувався Голодомор і формувалися первинні травматичні наративи. Другий – історіографічно-меморіальний охоплює час – триває від 1990-х рр., коли почалося активне документування свідчень і поступове відкриття архівів, до сучасності, коли питання Голодомору інтегроване в державну політику пам'яті, регіональні дослідження та локальні медіапроекти.

Територіальні рамки охоплюють Вінницьку область та Україну, європейський та американський простори, де збиралися та видавалися усні свідчення очевидців Голодомору. В історичному контексті дослідження зосереджено на території сучасної України, особливо у Вінницькому регіоні.

Теоретичне й практичне значення дослідження полягає у можливості поглиблення знань про регіональний вимір Голодомору, розширення уявлень про методологію усної історії та її потенціал для реконструкції травматичного минулого. Матеріали дослідження можуть бути використані під час підготовки лекцій і практичних занять з української історії, історичної антропології, усної історії, краєзнавства, а також у роботі музейних працівників і фахівців у сфері публічної історії. Зібрані і проаналізовані свідчення сприяють збереженню індивідуальної пам'яті регіону, а аналіз медіапрактик допомагає зрозуміти механізми формування сучасних дискурсів у суспільстві.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному: розглянуто досвід усноісторичних досліджень Голодомору в Україні та за її межами; досліджено міжпоколінну передачу досвіду про Голодомор (дітям, онукам, правнукам) 1932–1933 рр. у Вінницькій області та особливості спогадів очевидців; здійснена спроба

розглянути використання в публічному просторі Вінниччини тематики Голодомору та на цьому підґрунті визначено загальний механізм дослідження усної історії як історичного джерела у вивченні Голодомору

Апробація результатів магістерської роботи здійснювалась під час виступів на молодіжних наукових конференціях, серед яких, зокрема: V Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні» (Вінниця, 2023); VI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2024); 77-ма Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2024); VII Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2025: історія, археологія, міжнародні відносини та перспективи повоєнного відновлення». Загалом за підсумками дослідження здійснено 7 публікацій, серед яких три статті у «Віснику СНТ ДонНУ імені Василя Стуса» («Історіографія усної історії Голодомору 1932–1933 рр.»; «Голодомор на Вінниччині: «суха» статистика та «живі» свідчення»; «Еволюція потрактувань українськими науковцями причин голодомору 1932–1933 років) та тези доповідей. За період навчання в магістратурі здійснено дві наукові публікації.

У межах кваліфікаційної роботи було здійснено публікацію у ЗМІ «Східний варіант» за темою: «Пам'ять під забороною: як на ТОТ Донеччини та Луганщини вшановують пам'ять жертв Голодомору попри переслідування». У 2024 р. проведено просвітницький захід для школярів м. Жмеринка про Голодомор 1932–1933 рр.

Структура дослідження відповідає поставленій меті та логіці наукового аналізу і базується на проблемному принципі. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури. Її обсяг становить 85 сторінок, з яких на основний текст припадає 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

Події Голодомору 1932–1933 рр. серед наймасштабніших драматичних подій української історії. Довгий час організований СРСР геноцид українського народу залишався забороненою темою для суспільства та наукового дослідження. Однак, із відновленням державності у 1991 р. науковці розпочали інтенсивну роботу з вивчення причин, кількісного виміру жертв та багатьох інших аспектів цієї трагедії. У цьому контексті усна історія набула особливо важливого значення як джерело. Адже завдяки добутих свідченням очевидців дослідники змогли отримати нову унікальну інформацію, що змогла частково покрити нестачу архівних документів, а також доповнити їх.

У короткий проміжок часу була проведена масштабна пошукова робота зі збору спогадів тих, хто пережив Голодомор. Питання, що стосуються усноісторичного виміру цієї катастрофи, перебувають у центрі уваги українських і зарубіжних дослідників – серед них Т. Боряк, В. Борисенко, А. Буран, Г. Капустян, Дж. Мейс, В. Нолл та інші [4; 7; 11; 57; 66; 75]. В. Гудзь у своєму історіографічному дослідженні підкреслив значення усних джерел, зазначивши, що з кінця 1980-х рр. в Україні активно збиралися та публікувалися свідчення очевидців Голодомору [30].

Попри вагомій напруженості, чимало аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими. Свідчення очевидців мають надзвичайну цінність, адже дозволяють доповнити документальні джерела, передаючи вимір трагедії крізь людський фактор, а також допомагають виявити нові факти, імена загиблих, встановити масштаби злочину.

Найперші спроби збору свідчень з'явилися у межах Гарвардського проєкту усної історії 1948–1953 рр., в якому було записано понад сімсот інтерв'ю емігрантів з радянського союзу, були і з УРСР, серед них – численні розповіді про Голодомор.

За словами дослідниці Т. Боряк, проєкт не передбачав в своїх опитуваннях питань про голод 1933 р., проте респонденти в якийсь період самі згадували про нього, без будь яких допоміжних питань чи уточнень. На думку науковиці, це частково дратувало організаторів, адже були випадки коли через сильний акцент оповідачів на темі голоду інтерв'юери вимикали запис [5].

Першою інституцією, що системно застосовувала усні свідчення для вивчення Голодомору 1932–1933 рр., стала Конгресово-президентська комісія США з дослідженням Великого голоду в Україні, очолювана Джеймсом Мейсом. Він започаткував проєкт «Усна історія Голоду в Україні», розробив методику опитування свідків і зібрав понад сотню інтерв'ю з тими, хто пережив події 1932–1933 рр. Частина цих матеріалів увійшла до чотиритомного звіту комісії [14, с. 276].

Дж. Мейс одним із перших наголосив на ключовому значенні усних свідчень як історичного джерела. Він підкреслював, що вони дозволяють найповніше оцінити масштаби злочину радянської влади проти українського народу [64, с. 152, 154]. Подібної думки дотримується В. Борисенко, яка проаналізувала свідчення очевидців, дійшла висновку, що усна історія підтверджує геноцидний характер Голодомору [4, с. 97–98].

Про важливість вивчення усної історії регіонального виміру наголошує А. Буран, адже на її думку завдяки свідченням очевидців підтверджується як саме Голодомор 1932–1933 рр. вплинув на світосприйняття та поведінку людей під час нього [11, с. 210–212]. Г. Капустян проаналізувала регіональні особливості сприйняття Голодомору, механізм передачі пам'яті між поколіннями [57]. З огляду на приховування радянським режимом підтверджень штучного Голодомору проти української нації, свідчення очевидців драматичних подій початку 1930-х рр. набувають особливої важливості для історичного дослідження. Спогади фіксують занесення українських сіл на «чорні дошки», силові дії загороджувальних загонів. Усні свідчення фіксують втрати у родинах близьких людей. Спогади свідчать про непоправні втрати в сімейному та всеукраїнському середовищі, спричинені організованим геноцидом проти української нації В. Гнатюк розглядає усну

історію, як сучасний науковий підхід, що дозволяє осмислити події голоду 1930-х рр. через індивідуальний досвід очевидців. На його переконання, цей метод є ключовим для розуміння різних аспектів трагедії [19, с. 29–33].

О. Веселова досліджує усні спогади, як джерело аналізу причин і наслідків Голодомору, акцентуючи на їхньому соціально-психологічному вимірі. На її думку, для комплексного вивчення голоду 1930-х рр. необхідно поєднувати документальні й усні свідчення [15, с. 82–84, 96–97].

В. Нолл у своїй праці «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років», розглянув Голодомор 1930-х рр. крізь призму свідчень селян, що дозволяє краще зрозуміти соціальні процеси того часу [75, с. 119–120, 181].

Вагомий внесок у розроблення теми усної історії Голодомору 1932–1933 рр. зробила Т. Боряк, авторка монографії «Усна історія у джерельній базі студій Голодомору». Вона систематизувала корпус свідчень, визначила етапи їх накопичення та звернула увагу на спотворення пам'яті про голод у радянський період [7].

Окрім того, в Україні видавалися і видаються збірки усних свідчень очевидців Голодомору. Однією з перших стала книга В. Маланяка та Л. Коваленко «33-й: голод. Народна Книга-Меморіал». Автори вважали народну пам'ять найнадійнішим історичним джерелом [106]. Важливими також є видання 19-томника «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» [74], збірка «“Репресовані” щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні», підготовлена Українським інститутом національної пам'яті [89].

Створюються і регіональні видання про усну історію. Так у 2023 р. було випущено книгу «Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на Вінниччині». У ній було опубліковано свідчення та спогади тих хто пережив Голодомор та їх нащадків. Зібрані матеріали розповідають про причини, перебіг та наслідки голоду 1932–1933

рр. на Вінниччині. Подані у книзі свідчення переважно є новими для історичної науки [26].

Важливим сучасним ресурсом є онлайн-платформа, створена Національним музеєм Голодомору-геноциду, де зібрано свідчення очевидців трьох голодові на теренах України – 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. [76].

Загалом дослідження усної історії Голодомору останніми десятиліттями набуло значного розвитку. З 1980-х до 2020-х рр. українські та зарубіжні науковці створили ґрунтовну базу матеріалів, що дозволяє відновлювати історичну правду, формувати національну ідентичність і підтримувати колективну пам'ять. Водночас тривають дискусії щодо методологічних аспектів використання усних свідчень, зокрема емоційності оповідей, яка може впливати на їхню інтерпретацію. Однак дослідники одностайні у визнанні високої інформативної цінності цього джерела. Подальші перспективи вбачаються у розширенні географії досліджень, поглиблені регіонального аналізу та опрацюванні свідчень наступних поколінь.

1.2 Характеристика джерельної бази

Джерельна база магістерського дослідження є комплексною, різнотипною та багат шаровою. Її особливість полягає в тому, що вона охоплює як безпосередні свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр., так і сучасні матеріали медіа. Історичні джерела можна об'єднати у два великі масиви: джерела, що відтворюють історичну реальність 1930-х рр. та ті, що репрезентують сучасний публічний і меморіальний вимір трагедії. Основне місце серед них належить усним свідченням очевидців. Вони фіксують історичні факти, емоційний, психологічний та соціокультурні виміри, що робить їх незамінними для вивчення трагедії Голодомору-геноциду.

Народження усної історії зумовлене увагою до так званої «сучасної історії», що зберігається у пам'яті нині живих поколінь; появою та розвитком звукозаписної

техніки, а також методологічними пошуками істориків другої половини ХХ ст., які розчарувавшись певною мірою у глобальній метаісторії звернулись до історичної антропології, націлившись на діалог із свідками нещодавнього минулого. Доволі швидко усна історія набула статусу одного з найперспективніших напрямів наукового вивчення минувшини. Значущість усної історії полягає в її здатності відтворити фрагменти пам'яті про певні історичні події у свідомості безпосередніх їх учасників чи свідків. Ключова значущість усних джерел полягає не стільки в інформації про події, скільки в їхньому впливі на колективну свідомість. Усна історія дозволяє зафіксувати унікальну інформацію, яка не відображається в інших джерелах.

Усні свідчення – це розповіді людей про власний досвід переживання подій, які вивчаються через методи інтерв'ювання, польових досліджень і реконструкції пам'яті. Їх значення зростає в умовах, коли письмові джерела відсутні або містять значні ідеологічні нашарування, в даному випадку, радянського часу. Саме через це усна історія стала одним з ключових інструментів вивчення Голодомору в Україні. Її цінність полягає в тому, що вона дозволяє простежити, як люди відчували події, як їх запам'ятали і як вони осмислюють власний досвід у ширшому історичному контексті. Виразного значення усноісторичні джерела набувають у процесі локальних досліджень.

Особливе місце займають спогади та розповіді жителів Вінницької області, зафіксовані у різний час – у 1990-х рр. у межах перших ініціатив фіксування свідчень про Голодомор, у рамках державних програм із збору свідчень, що відбувалися на початку ХХІ ст. за сприянням наукових установ, громадських організацій та музеїв. Сюди належать матеріали Національного музею Голодомору-геноциду, записи, здійснені регіональними дослідниками, а також інтерв'ю, опубліковані в збірниках, краєзнавчих виданнях, медіа. Значна частина свідчень відображає дитячі спогади очевидців, що є типовим для сучасної джерельної бази, оскільки покоління тих, хто пережив ці події в дорослому віці, фактично вже відійшло.

Усні свідчення варто розглядати у зв'язку з їхніми особливостями: суб'єктивністю, фрагментарністю пам'яті, можливими пропусками. Проте суб'єктивність робить їх цінними, адже вони дозволяють виявити сімейні стратегії виживання, локальні практики взаємодопомоги чи деградацію морально етичних норм поведінки, досвід втрат, травматичні реакції та форми пам'ятання трагедії в родинях. Багато таких деталей не відображені в офіційних документах, що суттєво підсилює значення усної історії для реконструкції тих подій.

Крім того, в ході написання роботи автором було залучено власноруч зібрані матеріали усної історії Голодомору від нащадків тих, хто його пережив. Це було зроблено з метою дослідити сучасну міжпоколінну передачу пам'яті про цю трагедію у родинях.

До окремої групи джерел належать матеріали місцевих і загальноукраїнських медіа. Ці публікації містять інтерв'ю зі свідками, краєзнавчі матеріали та коментарі дослідників, які стали важливими для формування публічної пам'яті регіону про Голодомор.

Таким чином, джерельна база дослідження усної історії Голодомору на Вінниччині має широкий спектр джерел і поєднує у собі усні джерела, медіа матеріали, та наукові праці. Кожна з груп відображає різні сторони вивчення цієї проблематики. Саме синтетичне використання цих джерел дозволяє відтворити багатовимірну картину подій та забезпечити наукову достовірність і глибину дослідження.

1.3 Методологічні засади дослідження

Методологія цього дослідження ґрунтується на поєднанні принципів наукового пізнання, загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів. Такий комплексний підхід зумовлений багатовимірністю та чутливістю теми Голодомору 1932–1933 рр., яка охоплює як

історичні процеси й політичні рішення, так і особисті переживання людей, що збереглися у формі усних свідчень.

Основу методологічної системи складають принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. Принцип наукової об'єктивності забезпечив критичний підхід до аналізу усних спогадів, що містять суб'єктивні оцінки, емоційне сприйняття та можливі часові видозміни. Принцип історизму дав змогу розглядати Голодомор у Вінницькій області в контексті соціально-економічних, політичних та демографічних умов 1930-х рр., враховуючи регіональні особливості, темпи колективізації опір селянства й репресивну політику влади. Принцип системності дозволив комплексно розглядати усні наративи, поєднуючи їх з архівними даними, матеріалами медіа і локальними практиками пам'яті.

У межах загальнонаукової методології застосовано аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, описово-розповідний метод, метод порівняння, аналогії та узагальнення, контент-аналіз. Метод аналізу дав можливість детально опрацювати масив усних свідчень жителів Вінниччини, виокремити ключові теми: досвід голоду, стратегії виживання, ставлення до влади, втрати в родинах. Окрім того, цей метод був використаний для опрацювання публікацій про Голодомору у вінницьких медіа. Метод синтезу допоміг інтегрувати дані у цілісну картину регіональної пам'яті. Індукція забезпечила перехід від окремих спогадів до загальних узагальнень про характер перебігу Голодомору в області, тоді як дедукція дала змогу перевірити загальноукраїнські висновки та концепції на регіональному матеріалі.

Метод аналогії дав можливість зіставляти усні свідчення між собою, виявляючи повторювані мотиви, своєрідні наративні схеми та соціокультурні риси пам'яті. Абстрагування сприяло концентрації на головних рисах усних свідчень, відокремлюючи емоційні або побутові деталі від ключової інформації про події. Метод узагальнення забезпечив формування висновків щодо інформативних можливостей усної історії як джерела дослідження Голодомору.

У роботі використано контент-аналіз, що дозволив систематизувати текстові свідчення, виявити типові мовні конструкції, повторювані теми, приховані смисли

та особливості емоційного забарвлення інтерв'ю. Це особливо важливо для вивчення наративів, де особистість оповідача тісно переплетена з історичними фактами. проблемно-хронологічний, Проблемно-хронологічний метод дав змогу відтворити послідовність подій Голодомору в регіоні, простежити особливості його перебігу в селах і районах Вінниччини.

Серед спеціальних історичних методів у дослідженні важливу роль відіграють історико-генетичний, історико-типологічний та історико-порівняльний методи. Історико-генетичний метод дозволив з'ясувати причини трагедії через призму свідчень людей: примусова колективізація, реквізиції, репресії. Історико-типологічний метод допоміг класифікувати спогади за тематикою: втрати, дитячий досвід, репресивні практики, пам'ять у родині. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити свідчення очевидців та нащадків тих хто пережив Голодомор, виділяючи спільні риси та унікальні особливості кожного свідчення.

Метод усної історії, який передбачає роботу з інтерв'ю, записами, архівними аудіо та відеоматеріалами, створеними державними, громадськими ініціативами та безпосередньо зібраних автором в ході дослідження міжпоколінної передачі пам'яті про голод 1930-х рр. Він дозволив реконструювати повсякденність голоду, показати трагедію очима очевидців та відтворити механізми передачі пам'яті в родинях. Просопографічний метод застосовувався для аналізу життєвих шляхів оповідачів, особливостей їхнього віку, родинної історії, що дозволяє глибше зрозуміти контекст виникнення та форми збереження пам'яті.

Важливим для дослідження став міждисциплінарний підхід, який поєднує інструменти соціології, психології та антропології. Соціологічні методи дозволили аналізувати усні свідчення як частину колективної пам'яті Вінницької області. Психологічний підхід дав змогу оцінити вплив травматичного досвіду на формування свідомості очевидців та їхніх нащадків, зрозуміти механізми замовчування та трансформації спогадів. Антропологічний підхід сприяв виявленню культурних кодів, які проявляються в моделі поведінки в екстремальних

умовах, традиції взаємодопомоги, роль громади, зміни в побутових практиках і трансформація родинної структури.

Застосування зазначеного комплексу методів дало змогу здійснити глибокий та всебічний аналіз історичних подій, на основі усних свідчень, які відбувалися у Вінницькій області в 1932–1933 рр., розкрити зміст усної пам'яті про Голодомор та відтворити її відображення у сучасному публічному просторі регіону. Таке методологічне поєднання дозволило інтегрувати індивідуальний досвід у широку картину історичної реальності та забезпечило надійність наукових висновків.

РОЗДІЛ 2 ДОСВІД УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОДОМОРУ

2.1 Усна історія як метод дослідження Голодомору 1932-1933 рр.

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найстрашніших сторінок української історії ХХ ст., що забрала життя мільйонів людей і залишила глибокі травми у національній пам'яті. Радянський режим десятиліттями замовчував правду про нього, знищував документи, переслідував свідків і забороняв говорити про цю трагедію. Внаслідок цього значна частина історичних джерел, що могли б показати причини, масштаби й механізми Голодомору, була втрачена або сфальсифікована. У таких умовах метод усної історії став одним з важливих інструментів відновлення історичної правди. Він дозволяє зібрати безцінні свідчення очевидців тих подій, реконструювати повсякденне життя українського села початку 1930-х р., зрозуміти як люди намагалися вижити в умовах штучного голоду та допомагає дослідникам у вивченні історії Голодомору 1932–1933 рр. Усна історія заповнює ті прогалини, які залишилися після майже шістдесяти років тотального мовчання і водночас відкриває можливість побачити історію тих подій очима людей, яким вдалося пережити геноцид.

Вагомим джерелом серед документальних джерел В. Борисенко вважає усну історію. На її думку за допомогою відтворення досвіду кожного свідка трагедії, можна не тільки побачити справжні масштаби людського нещастя, але й підтверджувати та розширювати офіційну документальну базу досліджень. Вона також наголошує на тому, що суб'єктивного моменту неможливо уникнути працюючи з усними свідченнями, адже люди з різних причин можуть емоційно переказувати моменти пережитого, вчинків людей з близького оточення. Але науковець теж не може бути цілком об'єктивним, тому важливість використання усних свідчень ніяк не може применшуватися [4, с 91].

Схожої думки дотримується О. Левковський. Він вважає, що однією із важливих і основних груп джерел для дослідження проблематики Голодомору

1932–1933 рр. в Україні є свідчення очевидців, що пережити ті події. Адже життєвий досвід свідків дозволяє показати справжні масштаби трагедії, окрім того завдяки свідченням спростовуються наративи радянської влади та підтверджується й збільшується база досліджень Голодомору. Та попри суб'єктивний момент, якого неможливо уникнути при залученні свідчень очевидців, вони є цінним джерелом інформації [64, с. 37].

За словами дослідниці Т. Боряк зростання уваги істориків до теми Голодомору та сприятлива державна політика спричинили вихід на поверхню замовчуваних десятиліттями свідчень про колективізацію та голод. Оскільки подія була віддалена в часі, саме масив свідчень став основою для загального розуміння суті Голодомору 1932–1933 рр. як навмисного акту вбивства серед більшості громадян та істориків. Однак доказове використання усної історії у дослідженні Голодомору відрізняється від досвіду Голокосту та геноциду в Руанді, як зазначає авторка двома головними аспектами. По-перше, це значний часовий розрив. Адже між здійсненням злочину та моментом коли стало можливим відкрито говорити про злочини комуністів в Україні минуло понад півстоліття. Незважаючи на те, що протягом цього періоду накопичилася чи мала база усної історії, організатори та виконавці геноциду на час судового розгляду були мертвими. По-друге, невидима природа злочину. На відміну від інших геноцидів, Голодомор був замаскований владою як голодування по багатьох районах СРСР та як господарський хаос. Це був геноцид, здійснений у цілковитій «тиші», що супроводжувалося нищенням документів та офіційною заборонаю згадувати за події 1932–1933 рр. В результаті, в Україні спочатку необхідно було накопичити тисячі свідчень для утвердження серед суспільства і науковців розуміння Голодомору як навмисного вбивства. Саме сукупність даних усної історії не лише збагатила історичні знання про Голодомор 1932–1933 рр., а й забезпечила юридичні підстави для звернення до правоохоронних органів, що призвело до порушення СБУ кримінальної справи № 1-33/2010 у 2009 р. за фактом вчинення геноциду [7, с. 127].

Т. Боряк вважає, що завдяки активізації дослідників у сфері усної історії про Голодомор 1932–1933 рр. було віднайдено частину правди про ті події [8, с. 32]. В. Гнатюк погоджується з дослідницею та вважає, що дослідження усної історії голоду 1930-х рр. сприяло для формування комплексного бачення тих подій не лише для науковців, а й для громадян. На його думку колективна пам'ять, таким чином, отримує матеріал для переосмислення історичних подій, щоб остаточно подолати колоніальні та деструктивні наративи минулого. У цьому контексті усна історія набуває особливого значення, оскільки вона заповнює прогалини в інформації, спричиненою систематичною політикою та фальсифікацією, навмисним замовчуванням інформації офіційною радянською владою. У ситуації, коли архівні документи відсутні або неповноцінні, усні свідчення стають ключовим джерелом. Вони дозволяють історикам реконструювати події, виявити злочини та осіб, що їх спричинили. Оскільки підтвердження свідчень очевидців офіційними джерелами в більшості випадків неможлива через їх специфіку, пріоритет надається саме усній історії. Її якість залежить від дослідника та його критичного мислення. Водночас, ігнорування свідчень жертв геноциду знецінює саму ідею дослідження. Як зазначає сам дослідник, «... Що не згадувати про жертв геноциду, то наче продукувати порожню за змістом ідею, де історія про геноцид пишеться без життєпису тих, хто постраждав» [19, с. 29–30].

Т. Боряк зазначає, що навіть одинична серія чи публікація кількох свідчень про Голодомору зібраних від одного свідка або однієї родини, має виняткове значення для наукового підтвердження даних. Це відкриває нові можливості для аналізу механізмів пам'яті: встановлення критеріїв відбору подій для розповіді респондентом, оцінки, як саме час вплинув на трансформацію наративу та визначення ступеня переосмислення пережитого досвіду з плином часу [9, с. 122].

Наукове значення усної історії на думку В. Гнатюка беззаперечно стає ключовим чинником у дослідженні проблемних сторінок української історії, які характеризуються дефіцитом першоджерел. Це особливо стосується вивчення Голодомору 1932–1933 рр., де свідчення очевидців є чи важливим джерелом для

дослідження. Незважаючи на суб'єктивність окремих спогадів, їхнє накопичення, об'єднаних спільною проблемною площиною, забезпечує їхню об'єктивізацію, прирівнюючи до документалістики. Він зазначає, що сучасні історичні розвідки підтверджують, що форма усної історії є гносеологічною структурою, яка функціонує одночасно як метод, методика, джерело, доказ, та концепт. Ця варіативність залучає науковців не тільки з історичних, але й з інших гуманітарних галузей [19, с. 32–33].

Особливий характер ситуації, відтвореної у спогадах очевидці, уможливорює об'єктивний підхід до оцінки їхньої достовірності та подальшого застосування в історичних розвідках. Цю позицію підтримує і видатний дослідник Роберт Конквест, який стверджує, що найбільшу цінність у цих свідченнях становить їхня безпосередність, об'єктивність і фактологічна точність. Саме тому вони заслуговують на повну довіру. Через ці роздуми, переживання і біль, оповідачі спільно створюють усну історію, в якій відсутні будь-які елементи вигадки. Пам'ять про жорстокість під час Голодомору 1932–1933 рр. і невимовний біль втрат є головним мотиватором, що забезпечує правдивість кожної розповіді [81, с. 20].

Професор Дж. Мейс визначав спогади як найвагоміше джерело для оцінки духовних збитків, завданих українській нації. Усні свідчення є незамінним матеріалом для досліджень. Вони містять інформацію, яка була замовчана чи не зафіксована в архівних документах, зокрема щодо трансформації поведінки та світогляду селянства в екстремальних умовах, а також впливу голоду на повсякдення та культуру. На думку О. Левковського актуальність фіксації цих розповідей зростає, оскільки часові рамки для роботи постійно скорочуються. унікальні дані отримуються через зіставлення двох типів свідчень: прямих спогадів очевидців та переказів від старших членів родини чи громади молодшому поколінню [64, с. 38].

На думку І. Передерій, усні джерела знайшли своє найбільш застосування в українській науці при висвітлені теми Голодомору 1932–1933 рр. Українські вчені також долучилися до цієї методики, і вже у середині 1990-х рр. ними були

накопичені, систематизовані та оприлюднені значні обсяги інформації у формі нотованих розповідей та інтерв'ю. Методологія запису наукових підтверджень цих джерел в Україні виявилася суттєво відсталою від зразків зроблених та застосованих іноземними колегами. Як наслідок, зростання наукового та суспільного інтересу до усних свідчень стало каталізатором для активного запозичення та впровадження передового міжнародного досвіду в цю сферу [80, с. 6–7].

О. Веселова вважає, що усні свідчення тих, хто пережив Голодомор, дозволяють проаналізувати та усвідомити його причини, наслідки і, головне, технологію реалізації геноциду. Подібно до архівних джерел, свідчення очевидців розкривають причини злочину, демонструючи, що геноцид українського народу був здійсненим московським центром радянської влади. Дослідження вже виявили характерні особливості Голодомору: це був штучний голод впроваджений тоталітарним режимом для знищення української нації. Голодний мор став прямим результатом масової насильницької колективізації, політики розкуркулення, політичних репресій щодо всіх рівнів керівництва та селянства, а також цілковитого пограбування сільської місцевості. Підтвердженням цьому стають свідчення очевидців тих подій. Вона також підкреслює, що як архівні, так і усні свідчення очевидців сходяться на тому, що Голодомор 1932–1933 рр., який поширився на всі регіони тодішньої УРСР, був актом організованого геноциду української нації. Свідчення очевидців, які є документами усної історії, мають однакову вартість з архівними матеріалами як джерело для вивчення причин, динаміки та наслідків геноциду. Історики, які в минулому за умов відсутності доступу до архівів послуговувалися лише усними свідченнями, довели їхню надійність. Це на думку дослідниці, підтверджує тезу, що пам'ять є найбільш достовірним історичним джерелом [16, с. 270, 279].

На думку С. Кульчицького остаточне визнання Голодомору геноцидом стало можливим завдяки вивченню свідчень тих, хто вижив. В жодному іншому усноісторичному, джерелі неможливо знайти підтвердження жахливій ситуації, в

якій опинилися люди, позбавлені їжі посеред зими на тривалий час. Тривале голодування руйнувало людську психіку, призводячи до випадків трупоїдства та канібалізму, і повністю позбавляла людей можливості чинити організований опір режиму [62].

Т. Боряк констатує, що серед сотень публікацій усних свідчень про Голодомор, представлених у найрізноманітніших формах, лише мізерна кількість була записана, опрацьована та оприлюднена з повним дотриманням усіх методологічних вимог до такого типу джерел. Недотримання стосується, зокрема, комбінованого підходу до опитування, дослівного відтворення та невтручання у структуру тексту, фіксації питань інтерв'юера і надання максимальної інформації про респондента. Якість усноісторичного джерела безпосередньо корелює з компетентністю інтерв'юерів. Для українських проєктів новітньої доби характерна відсутність навіть базової підготовки опитувачів, що поєднується з високою травматичністю події та процесу пригадування. У більшості випадків мова йде про некомпетентність. Проте цей методологічний недолік був частково компенсований завдяки фактору довіри: часто в ролі інтерв'юерів виступали близькі респонденту особи, родичі, онуки, знайомі, що забезпечувало можливість проведення опитування та отримання змістової інформації [7, с. 163].

На думку В. Борисенко, усна історія на відміну від будь-якого офіційного документа, дозволяє дослідникам відчувати та візуалізувати жахливі події Голодомору 1932–1933 рр. через оповіді очевидців. Зіставлення іноземних свідчень із тисячами усних історій, зібраних в Україні, виявляє подібність в основних параметрах. Це формує неоднозначну картину спланованого більшовицького злочину проти українських хліборобів і є переконливим доказом достовірності усного джерела. Адже збіг тисяч незалежних розповідей виключає змову і підтверджує: влада забрала все продовольство, конфісковувала навіть побутові речі, заборонила виїзд із сіл для пошуку їжі, та згідно зі спеціальними постановами, знищувала котів і собак, щоб мінімізувати шанси населення на виживання [4, с. 98].

Важливість усної історії у вивченні Голодомору 1932–1933 рр. відмічає і Р. Конквест. Він вважає, що цінними ці спогади робить те, що вони відповідають дійсним фактам та їх неможливо ніяк спотворити. Саме тому вони є правдивими. І хоч, як зазначає дослідник, ця усна історія довгий час була під сумнівом, в СРСР та інших країнах, тепер саме спогади очевидців є невід’ємною частиною вивчення подій голоду 1930–х рр. і України. Адже вони на думку Р. Конквеста, «непохитні свідчення історичної правди» [61, с.11–12].

Усна історія посідає виняткове й незамінне місце в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр., адже саме вона дозволила відтворити правду про злочин, який радянська влада десятиліттями приховувала, фальсифікувала та заперечувала. Умови тотального знищення документів, переслідування свідків і суворої заборони говорити про трагедію спричинили дефіцит офіційних джерел, тому саме людська пам’ять стала тим фундаментом, на якому вибудовувалося сучасне розуміння суті Голодомору-геноциду. Свідчення очевидців – збережені зусиллями дослідників, журналістів, громад, родин – відкривають глибину пережитих страждань, розкривають механізми геноциду, а також підтверджують штучний характер голоду і його спрямованість проти української нації. Попри неминучий суб’єктивний аспект, який часто супроводжує будь-які усні розповіді, накопичення тисяч незалежних свідчень забезпечує їхню об’єктивізацію та наукову вагомість. Досвід українських і зарубіжних дослідників, довів, що саме узагальнений масив усних джерел став ключовим доказом геноцидної природи Голодомору та основою для формування історичної, юридичної й суспільної оцінки подій. Усна історія не лише заповнила прогалини в документальній базі, а й повернула голос тим, чиї долі були навмисно стерті з офіційного наративу.

Таким чином, усні свідчення стали не просто джерелом фактів, вони стали моральним, емоційним і національним свідченням правди. Вони відновлюють історичну справедливість, руйнують радянські міфи, формують колективну пам’ять і забезпечують передачу досвіду майбутнім поколінням. Саме тому усна історія є і залишатиметься одним із найважливіших інструментів у вивченні

голодомору та осмисленні його довготривалих наслідків для українського суспільства.

2.2 Український і зарубіжний досвід збирання та використання усних свідчень про Голодомор

Вивчення Голодомору 1932–1933 рр. значною мірою спирається на усні свідчення, що зберегли досвід мільйонів людей, яким довелося пережити одну з наймасштабніших трагедій ХХ ст. в Україні. Через цілеспрямоване приховування злочину радянською владою, нищення документів, заборону публічного обговорення та переслідування тих, хто намагався говорити правду, саме усні розповіді очевидців стали критично важливим джерелом для істориків. Збирання цих свідчень відбувалося в різних країнах і розвивалося нерівномірно: український досвід формувався значною мірою після здобуття незалежності, тоді як значна частина ранніх матеріалів була зібрана в діаспорі, де українські емігранти мали можливість говорити про пережите.

Попри спільну мету – збереження правди про Голодомор, український і зарубіжний досвід мають суттєві відмінності. У діаспорі був поставлений акцент на документуванні індивідуальних трагедій та доказуванні злочину світовій спільноті, тоді як в Україні основною проблемою стало подолання десятиліть замовчування й страху, а також вироблення методологічних стандартів, які раніше були майже відсутні. До доведення злочину радянської влади проти українського народу дійшли трохи згодом. Науковці відзначають, що попри певну суб'єктивність, характерну для будь-яких усних джерел, їхня масовість, повторюваність мотивів і фактів забезпечили високий рівень достовірності, що зробило свідчення ключем до відновлення історичної правди.

Збір усних свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. розпочався в Україні за активної участі журналістів. Ключовим моментом стало засідання Спілки

письменників України у липні 1988 р. де було ухвалено рішення про впорядкування документальних свідчень. «Книга-Меморіал «33-й: голод»» – це перше в історії українського книговидання масштабне зібрання свідчень тисяч людей, які вижили у нищівному Голодоморі. Цю працю очолив письменник В. Маняк і журналістка Л. Коваленко. Вони здійснили колосальну роботу, зібравши шість тисяч свідчень, з яких у книзі було опубліковано тисячу. Збірка свідчень присвячена пам'яті мільйонів українських селян, що загинули від сталінського терору, а також тисячам українських сіл, стертих з лиця землі внаслідок цієї найбільшої трагедії ХХ ст. [106].

П. Ящук теж один з перших поширював правду про геноцид української нації, здійснений комуністичним режимом у 1932–1933 рр. Результатом цієї дослідницької діяльності стало видання «Портрет темряви. Свідчення документи і матеріали у двох книгах» у 1999 р. В основі книги лежать унікальні аудіозаписи понад 350 очевидців голодомору, а також їхні фотографії та копії документів. Своє бачення цієї праці автор висловив у передмові: «Біль з уст нашого народу був тим болем, який стане поперек людського кровожерства на Україні та поза її межами» [104].

Важливим було видання серії книг «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», ініційованою президентом України В. Ющенком у 2007 р. з метою неупередженого дослідження причин і наслідків Голодомору, поширення об'єктивної інформації та увічнення пам'яті жертв через складання єдиного списку постраждалих. Цей масштабний проєкт був реалізований у стислий термін 2008–2009 рр., і його створення стало одним з вагомих результатів діяльності з дослідження цієї катастрофи. Серія складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних, які охоплюють постраждалі області УСРР, серед яких і Вінницька. Серія представляє собою комплексне джерело, що поєднує науковий аналіз, списки загиблих, архівні матеріали та усні свідчення. Кожний том містить розділ, присвячений зібраним свідченням

очевидців подій Голодомору, що в свою чергу, дає можливість ознайомлюватися дослідникам не лише з офіційними документами, а й з живими історіями [13].

Завдяки накопиченим свідченням у 2009 р. служба безпеки України порушила кримінальну справу за фактом Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, кваліфікуючи його як злочин геноциду. У січні 2010 р. Апеляційний суд м. Києва, розглянувши матеріали справи, до яких окрім офіційних документів було долучено десятки усних свідчень очевидців тих подій, юридично визнав, що Й. Сталін та його спілльники вчинили злочин геноциду на території України у 1932–1933 рр. [23; 86].

У 2010 р. С. Плохій, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету ініціював проєкт «Мапа». Він став першою геоінформатичною системою, що стосується подій Голодомору 1932–1933 рр. На сайті розміщений розділ свідчення, робота над яким тривала з 2013 по 2021 рр. Основним джерелом цього проєкту стали саме усні свідчення, яких налічується понад три тисячі. На думку Т. Боряк отримання статистичних даних з цієї платформи дозволяє дослідникам зрозуміти перебіг Голодомору в конкретних районах і областях та проводити порівняльний аналіз. Реалізований проєкт із візуалізації усної історії стимулює розробку інших даних, пов'язаних з Голодомором, та закликає до використання усної історії в інших геоінформативних системах-проєктах з історії України [6, с. 160, 164, 168]

На думку Т. Боряк, станом на початок 2010-х рр. можна констатувати завершення епохи масштабного збору усних свідчень про Голодомор безпосередньо від очевидців, що обумовлено природним відходом цього покоління. Хоча поодинокі свідчення від довгожителів, дітей та онуків очевидців ще можуть бути зафіксовані, джерельна база усноісторичних оповідей, за словами дослідниці, загалом вважається сформованою [9, с. 121].

Але не зважаючи на це, робота над збором усних свідчень очевидців триває. У 2018 р., до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., Інститут національної пам'яті відновив всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час», що була

започаткована у 2009 р. Мета цієї ініціативи полягала у вшануванні пам'яті осіб, які надавали допомогу постраждалим у роки Голодомору та чинили опір геноцидній політиці сталінського режиму, що цілеспрямовано знищував мільйони невинних людей. Ключовою вимогою до поданих матеріалів є достовірність інформації, яка повинна бути підтвердженою зазначенням джерел, таких як архівні чи опубліковані документи або усні свідчення. Зміст повинен був відповідати меті акції та висвітлювати благородні вчинки рятівників у роки Голодомору. На основі цих зібраних матеріалів УІНП планував підготувати друге, доповнене видання книги «Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору» [33].

У 2020 р. Національний музей Голодомору-геноциду ініціював створення сторінки “Свідчення”, що функціонує як єдиний централізований онлайн-ресурс для систематизованого збору історії очевидців Голодомору 1932–1933 рр. та масових штучних голодів 1921–1923 і 1946–1947 рр. Цей ресурс підтверджує, що свідчення кожної особи є унікальними, їхня сукупність засвідчує правду про найбільші злочини радянської влади. Інформаційне наповнення сторінки включає мультимедійні матеріали – відео та аудіосвідчення, а також фотографії та оцифровані текстові спогади. Найбільше свідчень містить розділ про Голодомор-геноцид, що базується на матеріалах зібраних співробітниками музею в рамках власно проєкту «Усна історія Голодомору». Музей підкреслює, що усна історія сприяє зміцненню національної пам'яті як об'єднавчого елемента. Проєкт є динамічним і передбачає постійне додавання нових спогадів свідків. Національний музей Голодомору-геноциду активно закликає громадськість долучатися до подальшого розвитку ресурсу шляхом передачі родинних історій або контактів свідків Голодомору та масових штучних голодів [76].

Проєкт «Голодомор: мозаїка історії. Невідомі сторінки» є ще однією масштабною ініціативою Національного музею Голодомору-геноциду, спрямованою на пошук, запис та документування свідчень очевидців, які пережили Голодомор 1932–1933 рр. Результати польової роботи були презентовані 3 листопада 2021 р, підсумовуючи значну експедицію, що охопила одинадцять

областей України. У ході цієї роботи було зафіксовано сто двадцять нових усних історій безпосередніх очевидців трагедії. Крім того, дослідники отримали нову інформацію про п'ятдесят одне місце масового поховання жертв Голодомору та встановили контакти з десятками місцевих краєзнавців. Генеральна директорка музею О. Стасюк підкреслила виняткову цінність зібраних матеріалів, зазначивши, що усні свідчення часто надають більше інформації, ніж архівні документи [21].

Зарубіжні дослідники почали досліджувати та збирати усні свідчення набагато раніше чим українські науковці, це обумовлено тим, що в СРСР тема Голодомору 1932–1933 рр. була забороненою для дослідження і обговорення. Найперші зафіксовані свідчення про Голодомор за кордоном з'явилися на початку 1933 р. у періодичних виданнях, почали активно публікувати усні свідчення про голод. Були публікації в українських часописах західної України, яка на той момент не була в складі УСРР, так і Північної Америки та Європи, приблизно в 30-ти різних виданнях. Т. Боряк зазначає, що перша така публікація була в Пн. Америці 13 вересня 1933 р. у газеті «Український голос» [7, с. 236].

З'являлися усні свідчення про Голодомор під час німецької окупації. Спогади очевидців публікували в українській пресі для просування антибільшовицьких настроїв серед населення. На сторінках газет активно публікувалися усні історії про голод 1932–1933 рр. [7, с. 279–281].

Гарвардський проєкт усної історії 1948–1953 рр. також зміг зібрати інформацію про голод 1930-х в Україні. У межах дослідження було зібрано 57 свідчень емігрантів з України, чиї розповіді містили згадки про голод 1930-х рр. Т. Боряк зазначає, що питання про голод 1933 р. не були включені до опитувальників проєкту. Саме тому ці свідчення становлять важливе джерело, яке підтверджує наукові напрацювання та розкриває особистісний вимір пережитих подій [5, с. 81–82, 89]. Наратив про Голодомор, зафіксований від українців, вирізняється високою змістовністю, оскільки інформанти не обмежуються своїх родичів та знайомих. Ці свідчення цілком збігаються з розповідями, записаними раніше від очевидців у діаспорі, а також із пізнішими інтерв'ю, зібраними вже в

незалежній Україні. Вже на початку на початку 1950-х рр. українці оцінювали голод як штучний і цілеспрямовано організований з метою придушення опору населення. Вони наводили численні факти, які це підтверджували [10, с. 79–80].

У 1984 р. було створено проєкт «Усна історія Голоду в Україні», який в рамках дослідження зібрав понад двісті усних спогадів про голод 1930-х рр., що в подальшому увійшли в тритомник свідчень очевидців для комісії Конгресу США. Проєкт був розроблений Дж. Мейсом. У рамках цього проєкту було розроблено анкету для опитування. Анкета включала питання персонального характеру, а також охоплювала життя до 1917 р. період НЕПу та подальші події. Окремі блоки питань стосувалися ключових інституцій і процесів розкуркулення та колективізації і звичайно питання про голод. Міжнародна комісія з розслідування голоду визнала наявність та достовірність зібраних свідчень очевидців подій Голодомору 1932–1933 рр. [14, с.276, 281–282].

У 1993 р. почав свою роботу із збиранням усної історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні дослідник В. Нолл. Вона була опублікована 1999 р. і в Україні під назвою «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років». Основним джерельним матеріалом для роботи слугували усні оповіді понад чотириста мешканців України, які пережили цей всеосяжний розгром, будучи на той час повнолітніми, або старшими дітьми. Опитування респондентів проводилося у період 1993–1995 рр. Завданням дослідження була презентація поглядів самих очевидців подій на процес руйнування їхнього традиційного світу [75, с. 14, 17].

Усна історія стала одним із найважливіших джерел для дослідження Голодомору 1932–1933 рр., адже саме вона зберегла живий голос покоління, що пережило штучний голод, цілеспрямовано приховуваний радянським режимом. Документальні масиви були частково знищені і засекречені, а сама тема забороненою. Свідки десятиліттями жили у страху перед репресіями за будь-які спроби розповісти правду. Тому саме людські спогади з їхньою емоційністю, деталями повсякденного життя, моральними оцінками та переживаннями стали

фундаментом для відновлення історичної картини Голодомору. Попри притаманну усним свідченням суб'єктивність, їх масовість повторюваність ключових мотивів і збіг фактів із документальними матеріалами забезпечили високий ступінь достовірності, що дозволило історикам переконливо реконструювати хід подій та механізми геноциду.

Усна історія Голодомору пройшла кілька етапів розвитку від перших свідчень діаспори, записаних у 1930-х рр., до сучасних цифрових платформ. Сьогодні вона джерело фактів та простір формування колективної пам'яті й важливий елемент національної ідентичності. Зібрані свідчення дозволяють реконструювати хронологію подій геноциду та почути людський голос минулого про те як це було.

Свідчення очевидців стали містком між поколіннями, способом відновлення історичної справедливості та потужним інструментом протидії інформаційним маніпуляціям. У контексті сучасної України, що знову протистоїть агресії та захищає власну пам'ять від викривлень, значення усних свідчень про Голодомор виходить далеко за межі історіографії. Сукупність українських і зарубіжних напрацювань створює багатошарову картину подій 1932–1933 рр., де людські голоси документують трагедію та утверджують право народу на історичну пам'ять і світове визнання Голодомору геноцидом української нації.

РОЗДІЛ 3 УСНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОД 1932–1933 РР. НА ВІННИЧЧИНІ

3.1 Усна пам'ять про Голодомор у родинних наративах і міжпоколінній передачі досвіду

Одним із найважливіших і, водночас, найбільш чутливих джерел для дослідження Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. є усна історія та родинна пам'ять. Після десятиліть тотального замовчування та фальсифікації фактів радянським режимом, саме сімейні наративи стали ключовим механізмом збереження та передачі знань про трагедію. На відміну від архівних документів, усні свідчення фіксують не лише події, а й їхнє емоційне та психологічне навантаження.

У ході дослідження усних свідчень Голодомору 1932–1933 рр. Вінницької області було створено опитувальник з метою проаналізувати та виявити особливості міжпоколінної передачі пам'яті про цю трагедію від безпосередніх свідків до їх нащадків в кількох поколіннях. У ході роботи було зібрано свідчення тринадцяти респондентів, чий сім'ї на момент 1930-х рр. проживали на території Вінницької області. Представлені свідчення дають змогу глибше осмислити переживання Голодомору та його наслідків для кожної родини окремо.

Вікова категорія респондентів від 17 до 85 років. Таким чином, можна виокремити кілька вікових категорій. Перша від 85–77 років, друга від 73–67 років, третя від 55–46 років і четверта від 22–17 років. Найбільш численна група номер два.

Важливо зазначити, що жоден із респондентів не є прямим очевидцем подій голодомору 1932–1933 рр., що дає змогу говорити про міжпоколінну передачу пам'яті. Навіть представники найстаршої групи отримали свої знання від своїх батьків та бабусь, які пережили цю трагедію.

Майже однотайно всі респонденти зазначили, що їхні рідні боялися розповідати про події Голодомору 1932–1933 рр. Адже вони могли зазнати

переслідування та покарання від влади [37; 38; 41; 44; 47; 48; 49; 50; 51; 54]. «Вони боялися дуже. І вони не могли і не хотіли говорити. Вони, нам дітям, абсолютно нічого не говорили. Були розмови я чула. Баба моя Ганя з мамою про, що небудь тихенько говорять, думаючи, що я не чую, а я чула. Побачили мене і кажуть: “Нікому не кажи”», – про таке розповіла Шовкалюк Марія, жителька с. Потоки Вінницького району [54]. Подібне розповіла і Репінська Марія, жителька с. Потоки. Вона пригадує як її мати та бабуся були не багатослівними на цю тему, бо боялися бути покараними [50].

Трохимчук Тетяна, жителька с. Потоки пригадує розповіді рідних про те, як люди йшли до колгоспу: «Не хтіли йти. Казали, що не хтіли дуже багацько, але тоді був такий приказ, що мусіли йти. Не хтіли, не хтіли, краще було самому хазіювати, щоб мати своє господарство і господарку, щоб це всьо самаому доглядати, самомуце всьо мати. Не хотіли, але такий був... шло одне, друге, третє і мусіли іти всі» [51]. Палюх Ніна зазначає: її родичі казали, що ніхто не хотів іти в колгосп. Вона також пам'ятає так один із родичів не хотів віддати свою худобу та землі для колгоспу [46]. Пам'ятає про такі розповіді в родині і Репінська Марія, жителька с. Потоки, Вінницького району. Вона пригадує, що казали: «Ну ніби йшли. Йшли, баба моя ж поварихою була, варила тракторістам. Ну шли, бо як таких по селі одноосібників було мало. Ну вони вважалися, як коркулями, то їх порозкуркулювали там ще раніше. Ну може ті, що мали там багато. І ж коні і корови люди мали, то ті не дуже хтіли йти ну їм не вигідно було, але в них позабирали всьо. Ті хто бідно жили то ті йшли самі перші в колгосп, бо там давали їсти» [50]. У родині Шовкалюк Марії, жительки с. Потоки Вінницького району частина сім'ї добровільно пішла в колгосп. За її словами батько її матері довіряв радянській владі. Проте жінка пам'ятає розповіді своєї бабусі, сім'я якої відмовилася вступати в колгосп: «Мій дід Григорко, він не пішов колгосп і вони зробили цей голод, щоб люди були слухняні, і він все рівно не пішов. І його вигнали з сім'єю з хати. Коли його вигнали з хати він там мав і зерно і худобу це ж всьо забрали. І він сказав: «Все рівно не піду». І вони весь час жили в бідняцькій хаті, і вони голоту зневажали бо

голода була ледача. А голода повірися совєтській власті». Вона також пригадує про кілька випадків пов'язаних з іншими родинами. Так за її словами сини Куцанки Ніни втекли в ліс, аби не вступати в колгосп, а сім'я Марусі Прадчихи, яка теж відмовилася йти в колгосп потім дуже тяжко переживали голод, адже в них забрали всю землю та харчі. Жінка також пам'ятає як рідні казали, що була сім'я Гончарів, то одна з них, Клава із задоволенням вступила до колгоспу [54].

У кількох опитаних респондентів присутні спогади про цінність хліба для тих хто пережив голод 1932–1933 рр. Так, Буран Юлія, жителька м. Жмеринка пригадує, що її бабуса завжди казала онукам, що хліб не можна не доїдати, адже в тому шматочку знаходиться вся сила [37]. Пам'ятає про такі розповіді й Шовкалюк Марія. За словами її бабусі хліб потрібно завжди берегти. Також вона пригадує родичка казала, що для того аби переживати голод потрібно мати в будинку речі які не псуються. Жінка згадала дві з них: сіль і мило. Крім того, респондентка зазначила, що її бабуса казала про те, що люди можуть пережити голод знову [54].

Збереглися у пам'яті нащадків і спогади про обшуки та покарання під час Голодомору 1930-х рр. Так, Марія Шовкалюк пригадує: «Ходили по селі і забирали всьо, що тільки можна було забрати в людей. Да казали. В нас то по хаті в діда Уляна не ходили, бо він сам пішов в колгосп і хотів, щоб той процвітав, а в Григорка хату забрали той не було, що там вже шукати в них Покарання напевно, що були але я про це не знаю. За колоски мою бабу Ганю посадили на рік в тюрму і таких було багато» [54]. Пригадує теж про такі розповіді Микола Качалапа. За його словами, обшуки були. Доводилося навіть приховувати забиття тварин, адже це було поза законом [42]. Погонець Ірина зазначає, що зі слів бабусі такі обшуки проводилися дуже ретельно, адже перевірялося всюди, навіть найменш ймовірні місця, але навіть так люди намагалися робити сховки [48]. «Вона казала, що були тоді... Є каже люди так жалілися, в горнятко всипала пшениці сховала в піч, щоб рано напалити зварити, достали то горнятко і висипали в ті мішки і забирали», – таке з розповідей матері пригадує Трохимчук Тетяна [51]. За словами Денисової Ольги обшуки проводили комсомосьці по хатах. Її мати розповідала, що якщо у

людини було дві подушки, то вона вважалася куркулем [41]. Декому батьки розповідали, як у них самих забирали їжу. Так, Палюх Ніна пам'ятає розповідь матері про те, як у неї забрали пригоршню сої [46].

Більшість опитаних відзначають, що вилучали буквально все їстівне. «Ходили, шукали. Таку мали шпичку. Ну хто ці самі, що організували колгосп ходили. Біднота, голота. Я чось не пам'ятаю. Якось баба казала, як це він був той, що ходив звався. Ну короче ці бідняки, що самі перші пішли в колгосп вони ходили по тих, хто не хотів іти в колгосп... Де найшли, хто там в горщику якому в печі сховав, чи десь закопав в сараї кругом цими шпичками тицяли. Ну попав на горщик чи на банку тож чути, як залізний шпиль такий і забирали, а не забрали то росипали перемняли з болотом, щоб нічого не лишилося. За покарання не знаю. Ну забирали, найшли забрали і всьо. Люди бігли плакали просили діти з голоду пухнуть відайте, але ніхто їм не віддавав нічого. Бити били, а то садили в тюрму. За 10 колосків давали п'ять років тюрми. Казала мама даже кого посадили за це но я не пам'ятаю вже». Про такі розповіді рідних пригадує Репінська Марія [50]. Збереженні родинні спогади Курбет Аліси, показують, що у рідкісних випадках родичі, що займали певні посади намагалися попередити своїх рідних про обшуки: «У 1929 головою колгоспу став родич родини, племінник, Семен Олексійович Седзюк, й він попередив родину, щоб вони самі подали заяву в колхоз й поздавали всю худобу й їжу добровільно, перед тим як до них прийдуть на обшук, щоб їх не вислали в Сибір, як потім вислали інші заможні родини з таким самим господарством.» [44].

Крім того, нащадкам вдалося зберегти спогади рідних про те, що вони вживали в їжу в 1930-ті рр. Так, Радзієвська Віта пригадує, що її бабуся розповідала, що їли ягоди, гриби, замерзлу картоплю, млинці із сушеної кропиви, шукали на полях колосся [49]. Про такі розповіді від своєї бабусі, пригадує Буран Юлія, жителька м. Жмеринка: «Під час голоду в них вже корови не було. Бо баба розказувала, що ходила до якоїсь там родички їхньої, Анюта вона наче звалася. То в неї була корова, то баба іногда маленькою ходила туди по молоко. Бабушка ще казала, що вже навесні в них город був не зкопаний то це вони копали і люди люди

перекопували цей город і де находили бараболю. Така вона була, таким порошком крохмальним. До того не було жодного року цієї бараболі, щоб вона отако в землі і потом викопуєш її і вона не зогнила, а тако просто розсипалася. То перекопували цей город і брали цей крохмал і рвали щавій, і це були такі млинці, або таку баланду варили. З липи бруньки, зелепухи(недостиглі ягоди), яблука, черешні» [37]. Дещо схоже пригадує й Піддубна Ольга, жителька с. Петриківці Хмельницького району. За її словами прабабуся розповідала внучці, що тоді їм для виживання доводилося їсти різні рослини, що зараз здебільшого дають свійській худобі. Крім того вона пригадує, що родичка казала, що їли амарант [47]. Бугайова Тетяна, колишня жителька с. Потоки Вінницького району пригадує з розповідей рідних таке: «Їли бруньки з липи, з акації цвіточки, очерет їли рогоз. Бараболю гнилу. Усе що бачили те їли» [36].

Пам'ятає розповіді родичів про події Голодомору в с. Лисянка, житель с. Путівці Вінницького району Микола Качалапа. Його батько розповідав, що вони їли рибу: в'юнів, кобликів, слизиків, карасів. Крім того чоловікові розповідали й про вживання листя з липи, цвіту акації та гнилої картоплі. Він також пригадує як з листя готували млинці з додаванням насіння конопель [42]. Схожі спогади збереглися і в родині Курбет Аліса, жительки м. Вінниця, її сім'я тоді проживала в с. Божиківці. «Збирали мухомори, й готували так, щоб не отруїтися їми. За розповідями бабусі, у селі була яма, куди скидали залишки від овочів, наприклад, шкурки від картоплі, коли настав голод, люди ложками збирали там ці залишки, боячись, щоб ніхто не помітив їх за цим» [44]. У родині Гелети Анастасії, жительки м. Вінниця, розповідали, що харчувалися млинцями картоплі, деколи додаючи туди залишки меленого зерна [38].

Зберігали пам'ять нащадки і про те, які були відносини між людьми в період Голодомору 1932–1933 рр. Кілька опитаних пригадують розповіді про допомогу між сусідами. Які між собою ділитися їжею [36; 38; 48; 54]. Більш яскравий випадок пригадує Репінська Марія: «Хто мав то допомагав трохи. От цю Маріку Рудичку, як вона сама лишилася їй було 9 чи 10 років. То люди хто, що мав ділилися з нею.

Баба казала, що вона така пухша лазила по дорозі, але вижила. Якось ділилися люди». Жінка пригадує, що її матір розповідала також про те, що у селі були бандитські групи. Вони крали, вбивали худобу та робили все, що заманеться. За її словами у селі діяло таких дві [50]. Про пограбування пригадує й Буран Юлія. Її бабуса на Пасху завжди згадувала такий випадок: «Шо була паска 33 року, а брат її Толя він був шахтьором в росії в місті Шахти. Він був старший і був там. І звідти вислав їм посилку. Там якийсь рис, якусь крупу, ще там шось. І та посилка приїхала. І вони пішли до церкви святити, шось там собі. І вернулися додому, то вікно вибили і всьо то, що було там їсти вкрали» [37]. Про тепліші сімейні стосунки під час Голодомору 1932–1933 рр. зазначають Піддубна Ольга, Качалапа Микола, Радзівська Віта та Курбет Аліса. За їхніми спогадами, рідні говорили лише про допомогу між родичами, але і та не завжди була, адже передусім, люди думали про себе [38; 42; 44; 49].

Пам'ять нащадків зберегла чимало відомостей про масштаби смертності та практики поховання під час Голодомору 1932–1933 рр. Зі свідчень опитаних видно, що у більшості родин трагедія залишила глибокий слід. Майже всі респонденти пригадують розповіді рідних, що під час голоду в селах масово помирали люди, а їх тіла збирали підводами та вивозили на кладовища, або скидали до ровів [37; 38; 42; 44; 47; 50; 54]. Так, за спогадами Піддубної Ольги, її прабабуса згадувала вириту яму, куди скидали мертвих, і ще живих людей, засипаючи землею, – звідти потім було чути крики [47]. Шовкалюк Марія пригадує, що її рідні: «Казали, що даже приїжали в ночі і забирали, щоб менше люди бачили що хоронять людей». Крім того, вона пам'ятає, як розповідали, що в одному з навколишніх сіл було зроблено велику яму куди скидали покійників [54]. Низка свідчень демонструє, що не всюди ситуація була однаково. Наприклад у с. Лисянка, за словами батька Миколи Качалапи, масових поховань не робили – померлих ховали на цвинтарі [42]. Інші респонденти Денисова Ольга та Палюх Ніна зазначають, що в їхніх родинах про голод 1930-х рр. майже не говорили, тому вони не знають про це [41; 46]. У родинах Курбет Аліси та Гелети Анастасії збереглися спогади про померлих родичів в

наслідок голоду. Перша дівчина пригадує ім'я свого померлого родича – Панича Йосипа Казиміровича. Інша зазначає, що її прадідусь був похований на старому кладовищі П'ятничан, одного з районів міста Вінниці [38; 44].

У кожного з опитаних респондентів у пам'яті відкарбувався епізод з розповідей очевидців подій Голодомору 1930-х рр. Вони слугують важливим джерелом для розуміння та сприйняття усної історії тих подій. Адже кожне з них унікальне і відкриває нову інформацію для дослідника. Денисова Ольга, жителька с. Вінницькі Хутори запам'ятала з розповідей рідних: «Певно, що забирали в людей врожай, все в людей було і потім його прийшли, і все забрали. Геть, що в хаті було, що варилося, що на столі було, що в печі було, все вигорнули» [41]. Курбет Алісі, жительці м. Вінниця найбільше з розповідей рідних вдалося запам'ятати те, як вони виживали завдяки грибам і меду [44]. Жительці м. Жмеринка Буран Юлії з розповідей найбільше запам'яталося: «Баба Ганя все розказувала таку ситуацію. Колись баба Килина принесла кормовий буряк і спекла його в печі, а цей брат Ванька був малим. І, що таке за цілий день з'їсти той буряк. Ну, розрізала вона їм його по кусочку, а він цей кусок не хотів їсти і десь там висіла картинка сталіна. От він йому роздер рота і запхав йому бурака, і казав: “На їж”. Після того баба казала я не знаю де ділась та фотографія, но більше в нас її не було» [37].

Трохимчук Тетяна, жителька с. Потоки пригадує про розповіді рідних. Особливо про те, як люди пухнули та вмирали. Також в її пам'яті зберігся спогад про те, як померлих збирали на підводу та везли на цвинтар, де згодом ховали в спільну яму, не дотримуючись жодних поховальних традицій [51]. Колишня жителька с. Потоки Бугайова Тетяна пригадує про таке: «Мама розказувала, що як був голодомор в неї брати пухли з голоду, а сусідка їх підгодовувала. А її батько працював на млину, але він страшно пив тоді. Бабушка Вася розказувала, що люди з Жмеринки пішком ходили в село, бо було десь заброшене картопельне поле, що його не викопали і там замерзла картошка. І вони ходили з Жмеринки, довбали ту картошку, терли і блинчики такі жарили. Вона ще казала, що ті люди в нас ночували. Бо пізно було і, щоб ноччю не йти в нас ночували, а утром виходили

додому, і несли ту картошку мерзлу» [36]. Жителька м. Калинівка Погонець Ірина найбільше пам'ятає про те як, її бабуся розповідала, яким чином вони добували для себе їжу, для виживання [48]. Піддубна Ольга, мешканка с. Петриківці від родичів запам'ятала: «Найбільше з розповідей про Голодомор мені запам'яталося те, що був один чоловік, який збожеволів і він пішов жити в ліс. І коли там хтось ішов, або проходив повз ліс він ішов і накидався на цих людей. Ше пам'ятаю прабабця розповідала, що її батько звідкись привозив якісь екзотичні продукти, але що саме вона мала на увазі під екзотичними не знаю» [47].

Найбільше від своєї прабабусі запам'ятала, Гелета Анастасія, жителька м. Вінниці, про те як її родичка разом із своєю матір'ю та старшими сестрами вночі збирала на полі замерзлу, гнилу картоплю. Крім того вона пригадує як жінка розповідала їй, як з тієї картоплі та залишків меленого зерна в родині пекли млинці [38]. «Коли бабуся розповідала, як від голоду помирали люди, вони лежали просто на вулиці, одного разу на вулиці вона побачила дівчину, яка лежала на траві, коли бабуся підійшла до неї, дівчина була мертва. По селі їздили чоловіки на підводі і збирали трупи. Це були жахливі розповіді. Бабуся плакала.», – це найбільше запам'яталося Радзівській Віті, жительці с. Мізяків [49]. Качалапа Микола, житель с. Пултівці, від свого батька закарбував у своїй пам'яті спогади про випадки канібалізму с. Лисянка, де на той момент проживала його родина. Він також пам'ятає про те, що була в селі жінка, яка втратила здоровий глузд та з'їла власну дитину [42]. Найбільше з розповідей своєї матері, жителька с. Потоки, Репінська Марія запам'ятала: «Мама розказувала, що була в нас така, не помню дівочої фамілії. По чоловіку Заворотна Марія Василівна 1923 року народження наче. І вся її сім'я вимерла вона лишилася сама. Мама розказувала, що вона ходила дехто вправлявся (ходив в туалет) і вона випарпувала кісточки. Їли зелепухи люди і вона ті кісточки їла. І вона вижила, і вона померла оце недавно. Їй було 90 з лишнім років. То вона дуже така і спухла була. І сім'я їх вся вмерла. От мама казала мені скільки душ тоді в селі вилерло... багато полирали, но за цю Маріку вона все розказувала, що вона ходила то люди, шось там давали» [50].

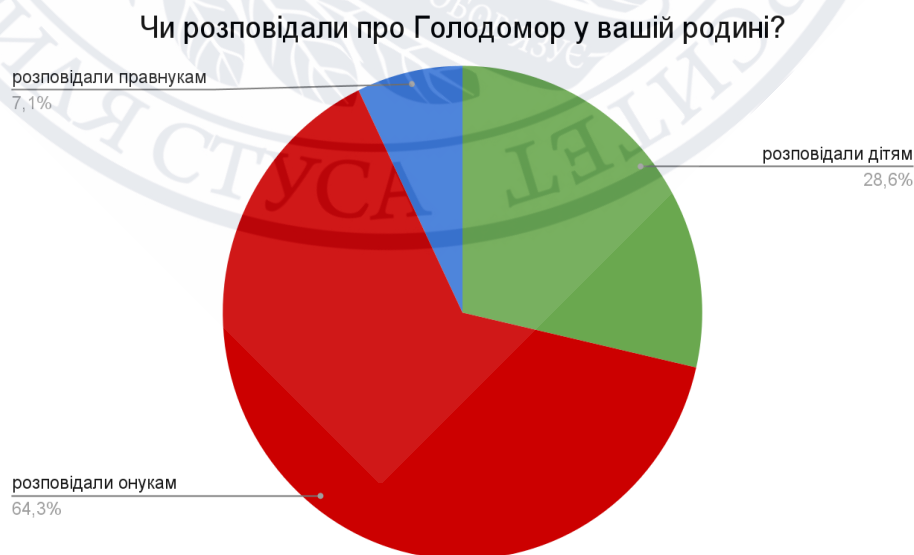
Шовкалюк Марія, жителька с. Потоки зазначає, що з розповідей рідних їй вдалося багато, чого запам'ятати та навіть записати. Проте на її думку найбільше її вразили розповіді про діда Григорка, який помер в 1933 р. від голоду [54]. З родинних розповідей Палюх Ніна, жителька с. Потоки, найбільше пам'ятає таку: «Осьо Другуни жили, вони заможні були. Бо, Йосип був, та був, комірником. Ну ідесь там, каже до Олени, що клич Ганю тай підете горох сіяти (очищати від сміття) в комору. Пішли вони той горох віяти той ж, треба хоть жменьку на суп в чомусь принести, в чому його принести? В карман. Вони пішли вже вдосвіта додому, а він іде на роботу, іде на роботу і збирає. І приходе додому: “А ну де твої кармани?” мама до тих карманів...: “То ти сяка така не могла зашити? То це добре, що я йшов і я визбирав той горох.”» [46].

Аналіз усних свідчень дозволив зробити ряд висновків. Усі респонденти засуджують події Голодомору 1932–1933 рр. та вважають його навмисне створеним для винищення української нації радянською владою. Найстарша та наступна після неї вікова група, які більшу частину життя прожила в СРСР, з часом та появою нової інформації найбільше змінили своє ставлення до тих подій, на відміну від двох інших. Наймолодша група змінила своє ставлення найменше, адже народилася, коли про події Голодомору 1932–1933 рр. говорили відкрито та без страху. Також всі опитані респонденти вважають, що пам'ять про ті страшні події потрібно зберігати та передавати нащадкам. Адже кожна з них унікальна та є не відривною частиною сімейної історії [36; 37; 38; 41; 42; 44; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 54]. Як зазначив М. Качалапа, «Пам'ять, пам'ять і ще раз пам'ять. По-іншому ніяк» [42]. Щодо вшанування дня пам'яті жертв Голодомору та запалення свічки пам'яті в цей день, у респондентів не було одностайної відповіді. Хоч більшість і відповіло, що знає про існування такого дня, вони не змогли визначити його час. Серед опитаних виявились і ті, хто вперше дізналися про нього. Щодо запалення свічки, більшість відповіло, що по можливості намагаються не забувати її запалювати, хоч і не в усіх випадках це відбувається саме четверту суботу листопада [36; 37; 38; 41; 42; 44; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 54].

Якщо порівнювати у відсотковому співвідношенні серед усіх свідчень, більшість демонструє певний рівень знання про дату вшанування Голодомору 1932–1933 рр. Це становить 84,6% від загальної кількості опитаних. 15,4% відверто зізналися, що не знають або не пам'ятають дату вшанування жертв голоду 1930-х рр. Це свідчить про те, що хоча тема Голодомору доволі поширена, певна частина людей усе ще не має конкретних знань про день пам'яті. Якщо говорити про практику запалювання свічки пам'яті, то лише 38,5% регулярно приймають в цьому участь, 30,8% іноді долучаються до цього процесу, 15,4% прямо зазначили, що не ставлять свічку, хоча знають про День пам'яті жертв Голодомору і ще 15,4%, які не знали дати, відповідно не беруть участі в цій акції пам'яті.

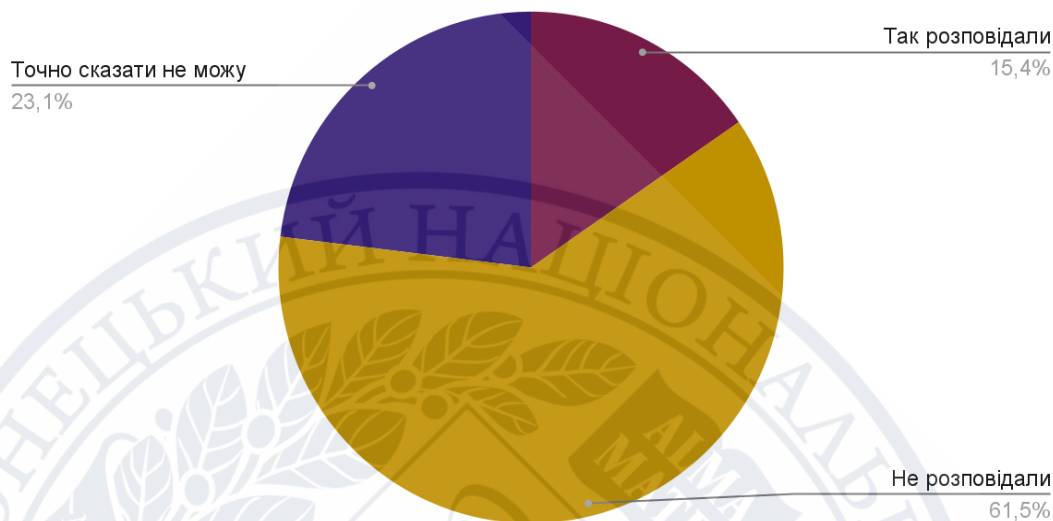
Діаграми 3.1 – 3.3 показують ступінь заломлення пам'яті про трагедію Голодомору у родинах сучасних вінничан. Так, про драматичні події початку 1930-х рр. дітям (тобто в першому поколінному інформаційному полі) розповідали 28,6% опитаних, онукам – 64,3%, правнукам – 7,1%. Про випадки канібалізму під час масового голоду повідомляли в сім'ях 15,4% інтерв'юєрів, не розповідали у 61,5%, не змогли відповісти на питання 23,1%. У більшості сімей, 53,8% пригадували імена загиблих від голоду близьких людей, не пригадували у 30,8% випадків і не змогли відповісти 15,4% опитаних у ході збору інформації.

Діаграма 3.1

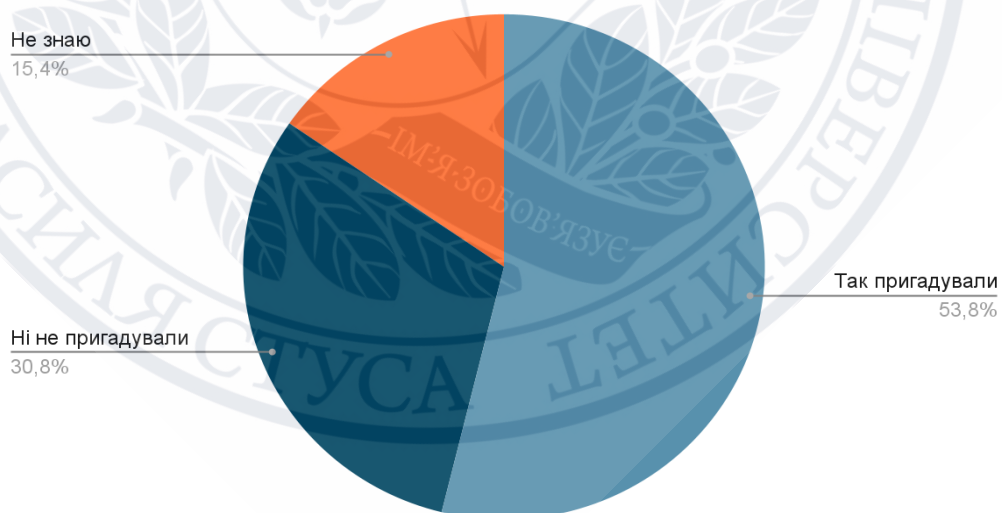
Діаграма 3.2

Чи розповідали рідні про випадки канібалізму у самому селі
або сусідніх?

Діаграма 3.3

Чи пригадували родичі імена загиблих?

Опитування показало, що у більшості сімей інтерв'юерів пам'ять про трагедію Голодомору зберігається і нині, проте менше третини обстежених повідомили про передачу своїм дітям такої важкої інформації, швидше за все через

небажання піддавати їх небезпеці. Понад половина опитаних показали, що вільніше про складні 1930–ті рр. розповідали вже онукам, невеликою мірою — правнукам, що, очевидно пов'язано з відходом із життя членів родини старшого покоління.

Таким чином, свідчення нащадків тих, хто пережив Голодомор 1932–1933 рр., є цінним джерелом інформації для дослідження цієї тематики. Адже кожна родинна пам'ять про ті події унікальна. І її передача між поколіннями є свідченням того, що пам'ять продовжує жити далі. Крім того, подібні свідчення нащадків дають змогу дізнатися нові сторінки цієї трагедії українського народу, крізь призму родинних спогадів. Такі розповіді дозволяють не лише відтворити окремі епізоди минулого, а й зрозуміти емоційний вимір трагедії. Через усні перекази зберігається те, що не потрапило до офіційних документів. Саме тому усна історія, навіть передана через покоління, доповнює письмові джерела і робить історію про голод 1930-х рр. повнішою.

Зібрані свідчення показують, як пам'ять про Голодомор продовжує бути невід'ємною частиною формування національної ідентичності, нагадуючи про ціну, яку заплатив український народ за право бути собою. Збереження цих оповідей – це не лише один з актів вшанування пам'яті жертв тих подій, а й важливий крок до запобігання подібних трагедій в майбутньому.

3.2 Особливості локальної пам'яті про Голодомор у Вінницькій області

Події Голодомору 1932–1933 рр. серед найтрагічніших в історії України. Адже на той момент не було жодних природних загроз чи катаклізмів, які б спричинили масовий голод в регіоні, що знищив понад кілька мільйонів життів та навіки відкарбувався в житті тих, хто вижив. Це створило по собі травму в національній свідомості українського народу. Українські дослідники мають суттєві здобутки у вивченні та опрацюванні цієї не простої тематики дослідження однієї із сторінок усної історії України. Адже саме звернення до неї дає змогу глибше

усвідомити, як штучний голод 1930-х рр. вплинув на світосприйняття і поведінкові моделі людей, що пережили ті трагічні події.

Жахливі події Голодомору 1932–1933 рр. не оминули територію сучасної Вінницької області вона, як і інші регіони України, зазнала суттєвих втрат. Сучасні дослідники оцінюють людські втрати на Вінниччині в приблизно півмільйона осіб [82, с. 69–70]. Це досить високий показник жертв голоду 1930-х рр., а це в свою чергу, не могло не залишити свій вплив на психологічному стані населення. Завдяки аналізу усних свідчень очевидців трагедії, можна визначити локальні особливості, притаманні не лише окремим регіонам, а й населеним пунктам, які в різній ступені постраждали внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Не зважаючи на те, що від тих подій минуло понад дев'яносто років, свідчення очевидців досі не втрачають своєї значущості в дослідженні цієї тематики.

У кожному населеному пункті можна зустріти свої локальні особливості проте для всіх них буде характерне те, що жахливі події Голодомору надовго закріпили в головах, і діях людей страх, й змушувало їх мовчати роками про пережите. У багатьох спогадах серед жителів Вінниччини можна простежити потужний страх до тих подій. «Я пережила дві голодовки, війну і відбудову після війни, але Голодомор 1933 року був найстрашніший», – так підкреслює Глухінчук Анастасія, жителька м. Умань, що на момент 1930-х рр. проживала в с. Барвінкове Погребищенського району, Вінницької обл.. Пригадує вона і проте як ховали живих і мертвих людей в одній ямі. Адже по-кілька разів їздити ніхто не бажав [39]. Схоже зазначає Анатолій Сологуб житель с. Краснопілка Гайсинського району: «Голод – найстрашніше видовисько для людей...». Також він пригадує як його батько ледве не наступив на дитину, що лежала на стежці. Його тато тоді сильно перелякався від цього випадку і згодом пішов до сільської ради, аби тій дитині допомогли, проте вже було пізно. Чоловік досі пригадує цю дівчинку [74, с. 1039]. Марія Хворостовська, що раніше проживала в с. Дмитрашківка Піщанського району, говорила, що люди навіть після завершення голоду погрожували ним. Адже в пам'яті людей так сильно вкорінився страх до тих подій, що них було неможливо

забути [53]. Згадує про складні часи Віктор Козоріз, житель Нової Ободівки Тростянецького району. Він пригадує як його мати плакала, коли побачила, що її син їсть суху дерть, аби втамувати голод. Як він зазначає: «І хай Господь відвертає від такого лиха. Я не хочу більше нічого згадувати про це..., але не можу...» [43]. «...На війні не було страшно... А от як згадую тридцять третій... Ціле своє життя не можу забути людей, які пухли від голоду і помирали на дорогах і в хатах...» – так згадує про Голодомор колишній житель с. Погоріла Теплицького району Романовський Петро. Він також пригадує, скільки зерна пропало в коморах від мишей і пацюків, аби воно не дісталось людям [106, с. 53–54].

Голодомор 1932–1933 рр. також вплинув і на психіку людей. «Пограбовані, розтоптані, зламані голодом і жорстокістю влади люди часом уже і не намагалися шукати виходу з цієї безвиході... Нищились одвічні моральні критерії, рушились заборони... », – таке пригадує Петро Бойчук, що проживав у с. Романів Іллінецького району. Він також розповідав про те як дорослі застерігали дітей бути обережними з людьми, аби їх самих потім не з'їли. Окрім цього чоловік згадує про те, що людей помирало так багато, що дітей перестало це лякати зовсім з часом [106, с. 43–44]. Схоже пригадує Мельник Антон з с. Вівсяники Козятинського району: «...Відомі випадки людодійства там де зараз школа наша жила жінка, коли вона померла тої відрізали ногу, щоб їсти, її похоронили. А також у кінці села жив чоловік, вже не пам'ятаю як його звати, порізав своїх дітей і повіз на Голєндри продавати м'ясо» [74, с. 1045]. Пригадує подібне й Володимир Сторожук, що із с. Приборівка Липовецького району. За його словами, в ті часи люди втрачали здоровий глузд і поводитися наче тварини, а той гірше. Адже голод змушував їх вбивати власних родичів та їсти їх [74, с. 1046–1047].

Згадує про випадки канібалізму Онисько Ольга з с. Яришів Могилів-Подільського району: «Коли настала голодна весна 1933, люди були страшенно виснажені і опухлі від голоду. Бродили як сновиди, знесилені... Розповідали, що були випадки людодійства. Люди божеволіли від голоду» [74, с. 1048]. Марія Гавриш та Євдокія Сердюк пригадують, як один чоловік з села викопував

свіжопохованого мерця, приносив додому і вони його. Крім цього випадку, жінки також пригадують як хлопчик на ім'я Вітя ішов додому з ясел і зайшов до родичів додому, де ті його порубали та зварили у хаті. Вони також пам'ятають, що в оселі, де це сталося, стояв запах смаженого і вареного м'яса, а на стінах будинку була кров. Винних у вбивстві дитини згодом забрали і вони вже не повернулися в село [108]. Спогади про канібалізм збереглися й у жителів с. Петриківці Хлільницького району. Андросюк Зінаїда згадує як її сусід з'їв власних дітей. А згодом з'їв і власну жінку. Згодом його викрили і поховали рештки жінка, а його самого було вислано з села, що з ним сталося далі свідок не знає. Вона також зазначає, що це був не поодинокий випадок у селі: «Такі були що зробили десь доза на полі і отако йде яка небудь людина зловили і всьо. Людоїди» [70].

Схожі спогади має інша жінка цього села Іванюк Павліна: «Були ми в школі це була осінь і тут був Онисько за греблею був в нього син Григор він зарізав свою матір напик ковбас. А ми саме вийшли на переміну з школи. А був саме Карпенко Андрій головою сільської ради він перейняв його. Подивився, що в мішку. То ми бачили, що він напик ковбас зі своєї матері та віз в Уланів на базар» [70]. Підвисоцький Генріх, що проживав в с. Нова Гребля Калинівського району на ті роки, пригадує як його самого мало не з'їли в с. Чернятин Великий зимою 1932–1933 рр., поки від добирався до батька в надії там знайти собі роботу. «... Зайшов до одного двору. Хазяї дозволяють погрітися, і чоловік, і жінка опухлі. Я сів на лаву. Моїм хазяям щось не йметься, непокояться. Під лавкою лежить сокира, хазяїн її пхнув ногою, вийшов до сіней, знов зайшов до хати. Я все зрозумів, але не злякався, почувався дужчим за опухлих людей. Погрівся, вийшов надвір і пішов своєю дорогою» [106, с. 78].

Терор голодом штовхав людей до жорстокості і байдужості у взаєминах. Пріоритет власного виживання часто змушував їх забувати про співчуття. Саме такою, згідно за спогадами Дмитра Гуменюка з с. Мітлинці Гайсинського району, була поведінка під час Голодомору 1930-х рр.: «... Мама наскубла соломи, зв'язала мотузком, завдала на себе і пішла. А сторож, сховавшись недалеко від стежки,

підкрався і підпалив на ній соломую... Це б скінчилося бідною, якби назустріч не йшов, як потім виявилось, кореспондент районної газети. Він кинувся рятувати маму, допоміг розв'язати на грудях мотузок, відкинути охоплену полум'ям соломую... Кругом панувало беззаконня». Крім цього він зазначає, що для людей перестали існувати такі поняття як страх і сором, що згодом призводили до трагічних наслідків [106, с. 45–46]. Про ставлення людей один до одного згадує у своїй розповіді Мацера Анна з с. Потоки Вінницького району: «Ну хто як кому виходило. А були такі що крали. А боже це ж було саме страшне. Були банди. Було дуже страшне. Це підкопували під вікном і лізли до хати. Викрадали що є. Дуже бандів було багато. Дуже боялись. Я знаю таких діяло в нас дві: одна Каварза і Коблі. Помню було корову брали до хати, щоб не вкрали і прив'язували в хаті, а тоді рано треба було чистити, виносити» [45]. Жителька с. Хоньківці Марія Сигида розказала, як їй на допомогу прийшов дядько Клим і його дружина тітка Явдоня, які знайшли її та нагодували тим, що мали самі. Вона також пригадує як тітка поділилася їжею з іншою сусідкою в якої в живих залишився лише один син [74, с. 1048]. Про відносини між людьми в 1932–1933 рр. пам'ятає Югіна Марценюк з с. Соболівка Липовецького району. Вона наводить спогад про те як мати намагалася врятувати її попросивши в сусідки шматок хліба, аби і донька не померла як син. Але сусідка відмовилася допомогти жінці вважаючи, що їм не врятуватися тим хлібом і їх спіткає та сама доля, що й хлопчика. Жінка також пригадує про допомогу від іншої сусідки, яка не залишилася байдужою і допомогла їм вижити [74, с. 1047]. Про допомогу між людьми пам'ятає Федорцова Галина із с. Івча Літинського району. Її мати неодноразово чим могла тим допомагала людям які приходили. Особливо свідку запам'яталося як приходила одна дівчинка: «Я пам'ятаю молоду опухлу дівчину Земницю Марію, яка кожного дня заходила до нас, і мама давала того липово-картопляного деруна чи миску гички бурякової насипала їй, і вона разом з нами їла дякувала мамі, цілувала її, і обидві вони плакали. І так кожного дня» [106, с. 64].

Житель с. Степанівка Вінницького району пригадує як місцева влада активно провокувала людей доносити один на одного. Такий випадок був у його селі коли один сусід дізнався про те, що інший викрив його схованку зерна. Той у відповідь зробив те саме, що призвело до того, що зерно забрали в обох родин. Одна з них за спогадами чоловіка згодом померла. Він також наголошує на тому: «Ніхто в той час не допомагав ближньому, кожний думав як вижити самому і прогодувати дітей.» [74, с. 1036]. Жителька с. Городище Літинського району Джулай Марія пам'ятає як ті хто забирали в людей все поводили себе: «Оці активісти Дарка Шепель і Марва Горохівська вже так знущалися з людей, що й розказати не можна. Що видеруть у людей, зберуться, з'їдять, вип'ють, а тоді знову по людях ідуть. Коли вже нічого забрати, то ці дві хльондри опраправлялися людям в квасину» [106, с. 84].

Крім цього існували випадки коли влада змушувала відмовлятися від рідних які проживали в той момент за кордоном, аби приховати масштаби голодної катастрофи 1930-х рр. в Україні. Про такий випадок згадує Стріченко Олександра, колишня жителька с. Мала Ростівка Оратівського району у 1933 р. її дядько прочитав в одній із американських газет про голод на батьківщині і приїхав в цьому переконатися разом із дружиною і в разі чого допомогти родині. Жінка пригадує: « За місяць гостювання дядько Павло схуд на 16 кг і дядина також стала тоненька. Тож прибувши в США, віддав він квиток комуніста, бо було вже з ними не по дорозі після побаченого на Батьківщині. Американська влада послала Козака Павла Карповича в Європу, щоб розказував всім правду про голод в Україні. А тата мого заставили привселюдно відмовитись від брата...» [74, с. 1053].

Андросюк Зінаїда жителька с. Петриківці згадує яке було ставлення людей до смерті тоді: «Без трун без нічого. І ні хто щоб ви казали. От зараз ховають в трунах, наражують, плачут. А тоді ніхто не плакав і не шкода було. Дуже страшно, дуже. Батько та мати вмер виносять у радні і не жалко. А я знаю може завтра я, а може до вечора.» Вона також зазначила, що у селі тоді померло 800 душ [70]. Мацера Анна

пам'ятає як людей, що померли возили до спільної ями на цвинтар. Адже ховати їх не було кому, за її словами всюди була бідність [45].

Пригадує про подібне Поляруш Марія жителька с. Нараївка Гайсинського району: «Не було в селі хати, щоб хтось не вмер. А було, що й вся сім'я разом за один день вмирала. Трупви вивозили на підводах, грабарках. Як почали масово вмирати люди, то якомусь чоловікові давали 300 грамів хліба на день та коня, щоб збирав та звозив ті трупи на цвинтар. Хто ще мав силу викопати могилу для померлих родичів, то копав сам. І поки не засипали могилу землею, то ту яму закидали трупами доверху так, що землі зверху чуть насипали, а решту залишалось тільки підправити.» [74, с. 1038–1039]. Пригадує, як ховали покійних Турчиняк Михайло, що на момент Голодомору 1932–1933 рр. проживав в с. Верхівка Барського району. За його словами: «Ну яке там похорони, на що небудь там на тачанку. Там послали щоб яму. Тей в яму, тей присипали землею, ще якоюсь. Які там похорони були, кождий голодний» [52]. Жителька одного з сіл Вінницької області Вигонюк Феодосія проживала неподалік кладовища в 1930–ті рр. Вона пам'ятає як померлих ховали, в деяких випадках, по 13 людей в одну могилу. Ніхто не опікувався померлими належним чином [74, с. 1038].

«Не було дня без покійника. Спершу трупи хоронили поодиноці, а в квітні-червні люди вмирили масово, то їх звозили у великі ями. За покійниками ніхто не йшов, їх везли на підводі як дрова», – таке пригадує Холод Адам, житель с. Юшківці Оратівського району. Він також пам'ятає про випадки коли ще живих людей вивозили до поховальних ям. Так одну жінку, що жила поблизу кладовища в першій половині дня забрали, проте вона змогла того ж дня власними силами повернутися до своєї хати. За словами свідка та жінка прожила до 83 років [74, с. 1054].

Голодомор 1930-х рр. кардинально змінив ставлення людей до їжі та життя. Житель с. Маньківці Барського району, Адасюк Андрій згадував, що коли навесні 1933 р. з'явилися вишні, яблука та інша зелень, люди фактично тоді переселилися жити надвір, де можна було знайти чим пожитися. «А бур'яни, на буранах жили

і всьо. Даже не думали за хліб. Бо його не бачили. Не тіко шо думали, а його й думати не було на шо, бо не бачили. Таке було» [34]. Волинець Горпина із с. Новоживотів Оратівського району пригадує: «...А ще нашу маму взяли на роботу в колгоспну пекарню, і вона іноді приносила нам із сестрою шматочок хліба. Це здавалося мені казковою розкішшю» [74, с. 1055]. Вплив голоду був настільки сильним, що Віра Смілянець із с. Кіблич Гайсинського району, за її словами, кілька років по завершенню голоду, не могла наїстися. Вона також пригадує, як: «... одна жінка з нашого села несла куліш з того яру своїм голодним дітям. Несла, несла та й зашпортнулась і впала. Впала й розбила горщик, куліш розлився. Сіла та й плаче, не хоче додому йти. Прибігли діти, теж плачуть: “Ой, мамо, як нам вас жалко, а кулішу ще жальче”» [74, с. 1040]. Пригадує про те, що їли Демчук Євгенія, житель с. Бохоники Вінницького району. За її словами в голод 1930-х рр. вона так наїлася різних бур'янів, що на фоні цього в неї виникла психологічна травма, через яку жінка не може полоти шкідливу для городуни рослинність [40]. Про те, що вживали в їжу, згадує Мацера Анна, жителька с. Потоки Вінницького району. За її спогадами тоді багато чого їли у селі, аби вижити: котів, собак, мертвих коней, гнилу картоплю, листя з акації, зелені плоди дерев, гриби. Найбільше жінці запам'яталося: «Ми над річкою жили тату хтось подарував гвинтовку. Воронів тоді була тьма. Було воронів набє, ми цим спаслись... Набє воронів, бабуня попарить. Як зараз помню ці шлуночки повиймає, в жомові відварили, і з цим це смакота.» [45]. Пам'ятає Кисіль Оксана жителька с. Качанівки Хмельницького району: «Хто ішов до колгоспу, тому давайте по кусочку хліба, куліш. Я сама ходила їм мити посуд, то мені давали куліш, а один раз дали 1 кг білої муки, то такої було радості» [74, с. 1057–1058].

Трагедія Голодомору викликала також байдужість людей до власної долі. Соломія Бартко з с. Мала Мочулка Теплицького району, єдина вціліла зі своєї родини в ті роки. Згадує: «Як стала більшечка забрали в те... пішла в Теплик була голодна, три дні нічого в губах не мала, та й пішла в Теплик, та й стала під церквою боса, без юбки, без кофти, лише у такому – рубашки, та й стала плачу, так плачу і

думаю якби хто убив уже бо шо...». Жінці пощастило її забрала до себе якась незнайома жінка, та її нагодувала та дала одяг не зробивши їй жодної шкоди [35]. Схоже пригадує Комченко Ганна, колишня жителька с. Літинці Літинського району. За її спогадами її батьків не хотіли брати в колгосп, адже ті вважалися куркулями, бо мали свій власний млин. Крім того вона пам'ятає як до всіх цих подій ставилися в її сім'ї: «Дід Юхтим сказав, коли в останній раз всі зібралися на Святий вечір, що приходить нам кінець і що треба було родитися на 50 років раніше або на 50 пізніше. Мама нам говорила, що будемо всі вмирати, і хотіла нам заподіяти якусь смерть, щоб ми не мучились. Напалити сирими дровами дубовими або сливовими піч і закрити димар...». Жінка також пригадує, що випадків самогубства таким чином було чимало серед інших сімей. Вона пам'ятає і те, що мати їх залишила з братом і поїхала в Київ до свого брата, згодом та покінчила життя самогубством, втопившись в Дніпрі [106, с. 82–83].

У спогадах очевидців Голодомору 1932–1933 рр. часто порушується питання про те, хто був винен у ньому. Люди, які пережили ті події, по-різному пояснюють причини. Мацера Анна, жителька с. Потоки Вінницького району зазначає: «Да, да спеціально. Витрусувалось проти українського народу. Спеціально робили спеціально». Вона також пригадує, що допомагали це все організовувати місцеві активісти, які приходили й вилучали все їстівне з будинків [45]. Подібне пригадує Трачук Петро, житель с. Красногірка Тростянецького району у своєму вірші:

«По волі Сталіна з Кремля.
Так без війни свої дракони
Із «рідним батьком» на чолі
Людей згубили мілліони,
-Нечуване ще досі на Землі.
То ж будьте, люди, милосердні,
Передавайте з роду в рід:
Які були часи нестерпні,
Як будувався новий світ.»

Він також зазначає, що голоду неабияк посприяла «чорна сталінська мітла», що забрала в людей все, залишивши їх напризволяще [74, с. 1061–1062].

Були навіть випадки, коли відкрито звинувачували владу. Про таке пригадує Конечна Пелагея, колишня жителька с. Бубнівка Гайсинського району: «У Лажинині був технікум, один студент приніс з собою туди коржа з пустих кукурудзяних качанів і бур'яну спеченого. А воно таке, що розсипалося в кишені, то він ложкою почав звідти вибирати і їсти. А другий каже: дай мені. Той дав, а він підніс те їдло до портрета Сталіна і каже: бачиш, що ми їмо, тобі б такого попоїсти». За спогадами жінки після того випадку того хлопця більше ніхто не бачив [106, с. 77–78].

Підсумовуючи, можна зазначити, що Голодомор 1932–1933 рр. істотно вплинув на світогляд і систему життєвих цінностей українців. Усні свідчення мешканців Вінницької області, які стали свідками тих подій, повністю це підтверджують. Трагедія голоду змусила людей переосмислити своє ставлення до життя, змінити підходи до взаємин і в ситуації смертельної загрози навіть відступати від моральних норм. Виживання в екстремальних умовах породило страх перед голодом та недовіру до свого оточення. Вплив цих подій частково відчутний і серед сучасних поколінь. Упродовж десятиліть ці психологічні наслідки позначалися на повсякденній поведінці українців: подекуди надмірне прагнення накопичувати запаси їжі, уникати відкритого висловлювання думок, боязнь до влади. Таким чином, Голодомор не лише фізично позначився та знищив мільйони людей, а й глибоко травмував національну свідомість, посіявши в ній почуття страху, відчаю та безсилля. Однак важливо не лише зберігати пам'ять про Голодомор, а й усвідомлювати, що така пам'ять є запорукою недопущення подібних ситуацій в майбутньому. Подальші дослідження мають бути спрямовані на глибше вивчення усноісторичних свідчень про голод 1932–1933 рр. у регіональному контексті.

РОЗДІЛ 4 УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ

4.1 Тема Голодомору 1932–1933 рр. у Вінницьких медіа

Пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. щороку висвітлюється в безлічі медіа, як українською так й іноземними мовами. Тематика голоду 1930-х рр. має постійне місце в українських медіа. Це стосується і вінницьких медіа, які щорічно у своїх публікаціях різними способами вшановують жертв цієї трагедії. Публікуються не лише архівні матеріали та документи, чи мала увага приділяється спогадам очевидців. Висвітлення теми Голодомору у регіональних медіа та інформаційних порталах Вінниччини поєднує кілька напрямів – це і репортажі з пам'ятних заходів, присвячених вшануванню жертв голодоморів в Україні, і наукові публікації, і людські історії, що у своїй сукупності дозволяє охопити різну аудиторію споживачів. Завдяки цьому медійний простір міста та області формує колективну пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. і підтримує її актуальність у сучасному суспільстві.

Цікавим є зміст кількох газет, що видавалися у 1932–1933 рр. у Вінниці. Вони демонструють різкий дисонанс між пропагандистською риторикою та тим, що було насправді. На тлі масового вимирання сільського населення тодішні медіа створювали ілюзію тріумфу соціалізму. Так, до прикладу в газеті «Більшовицька правда» в період з 1932–1933 рр. не було жодних згадок про голод в українських селах. Основною темою стає політика хлібозаготівель та покарання винних в її затримці. Інша газета «Молодий більшовик» в 1933 р. в своїх публікаціях спрямовувала акцент на боротьбі з тими, хто зриває посівні плани, крадучи та не віддаючи зерно державі [106, 58–63].

Із здобуттям Україною Незалежності тематика Голодомору 1930-х рр. все частіше почала з'являтися на шпальтах Вінницьких газет. Журналісти місцевих видань і телеканалів найбільше привертають увагу до цієї теми щороку наприкінці листопада, коли в Україні вшановують день пам'яті жертв голодоморів. Переважна

більшість таких публікацій присвячена саме вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.

Перші статті про Голодомор 1932–1933 рр. у виданні «20 хвилин – Новини Вінниці» були опубліковані у 2003 р. Одна з них стосується порушення питання визнання геноцидом, світової спільноти, голоду 1930-х рр. на теренах України. Інша публікація присвячена визнанню Генеральною Асамблеєю ООН голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу [24; 101].

У публікаціях видання присутні свідчення очевидців цих подій. Так, у статті 2006 р., присвяченій виставці у місті Вінниця, було внесено свідчення Мелентія Сущика. Чоловік пам'ятав про те, як на Західній Україні збирали допомогу для українців зі сходу. Крім того, він пригадує, як люди намагалися втекти за кордон для того, щоб врятуватися від голодної смерті [88]. У 2008 р. газета повідомляла, що у Вінниці очікується відкриття пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Скульптуру в образі дитини янгола з колосками пшениці, що символізує невинність жертв і нагадує про репресивний «Закон про п'ять колосків» створив Володимир Оврах. Окрім цього, повідомлялося про підготовку до видання регіонального тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору», де будуть увіковічені імена понад сімдесяти тисяч загиблих на Вінниччині, а також документальні підтвердження геноциду [103].

2012 р. до вшанування 79-тих роковин Голодомору-геноциду медіа «20 хвилин – Новини Вінниці» зробило публікацію про те, що в Україні та світі готуються до вшанування цієї трагедії. Зазначається, що цього року акцент громадської компанії зроблено на вшануванні тих хто під час штучного голоду допомагав рятуватися іншим від голодної смерті. Акції пам'яті пройдуть по всій Україні та 32 країнах світу. Історики Володимир В'ятрович та Володимир Тиліщак підкреслюють, що поділитися їжею під час голоду було справжнім подвигом. Вони зазначають, що в той жахливий час, коли люди втрачали людську подобу через фізичне та психологічне виснаження, були ті, хто простягав руку допомоги іншим. Планувалося провести серію уроків пам'яті для учні на студентів. Крім того

громадськість переконана, що остаточне засудження злочинів тоталітарного режиму, зокрема Голодомору 1930-х рр. є важливим для майбутнього України [78]. У листопаді 2015 р. медіа опублікувало на своїй сторінці результати опитування щодо оцінки Голодомору. Так, за даними опитування від групи дослідження «Рейтинг»: 80% громадян погоджуються, що трагедія 1932–1933 рр. була навмисним геноцидом українського народу, 12% заперечують це, а 8% не змогли дати чіткої відповіді. Автор підкреслює, що визнання Голодомору 1930-х геноцидом є домінуючим по всій країні, не зважаючи на те, що найбільше підтримки висловлюють україномовні респонденти, жителі сіл [65].

26 листопада 2016 р. було опубліковано матеріал про вшанування 84-х роковин голоду 1930-х рр. у Вінниці та області було заплановано 35 масових заходів, у яких візьмуть участь близько двох тисяч осіб. О 16-й годині відбудеться загальнонаціональна хвилина мовчання та акція «Запали свічку пам'яті», в рамках якої українців закликають розмістити свічки на підвіконнях. Крім того, зазначається, що вшанування пам'яті буде організовано у 32 країнах за сприянням української діаспори. Автор також зазначає наприкінці публікації, що Голодомор офіційно визнали геноцидом 23 країни [1]. У публікації 20 хвилин – Новини Вінниці за 23 листопада 2024 р. повідомляється про вшанування пам'ять жертв трьох штучних голодів, серед яких і Голодомор 1932–1933 рр., який визнано геноцидом. Автор публікації проводить паралель із сучасними подіями. Адже це вшанування відбувається в умовах повномасштабного вторгнення росії, яка будучи спадкоємицею СРСР знову знищує українську націю. І події сьогодення як зазначається підтверджують, що вшанування жертв є актом боротьби за історичну правду та справедливість. Привертається також увага читача до залучення в громадській акції «свічка у вікні», яку запровадив американський дослідник Джеймс Мейс та до хвилини мовчання, аби виявити пошану до тих, хто загинув від голоду [102].

У 2021 р. радіо «Місто над Бугом» опублікувало матеріал, що молодіжний центр «Квадрат» звернувся до вінничан із закликом про важливість прийняття

петиції про включення слова «Голодомор» до англomовних словників. За словами директорки Наталі Штогрин відсутність цього терміну в словниках перешкоджає поширенню правдивої інформації про цю трагедію. Присутній у матеріалі й акцент на необхідності зберегти пам'ять про цю трагедію українського народу і передавати її молодшим поколінням [58]. У 2022 р. радіо повідомляло про відкриття виставки про Голодомор 1932–1933 рр. – проєкту «МАРІЯ», що триватиме з 24 листопада 2022 р. по 24 січня 2023 р. у КЦ «Галерея ХХІ». Цей мобільний меморіальний простір, був створений канадською художницею Лесею Марущак. Авторка прагнула створити абстрактний простір, який зіштовхує глядача з колективною пам'яттю про втрату, а образ Марії став уособленням пережитого людьми в ті роки. Художниця також провела паралелі між дезінформацією та приховуванням голодомору і методами, які використовує РФ у сучасній війні. Як зазначено у публікації, вінничани мали змогу інтерактивно долучитися до збереження пам'яті про події Голодомору, залишивши свої історії та думки у виставковому залі [99]. У 2024 р. 26 листопада на сайті радіо було опубліковано матеріал про те, що вінницькі бібліотеки провели низку тематичних заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів в Україні. Заходи у бібліотеках м. Вінниці вшановували жертв голодомору 1932–1933 рр. та масових штучних голодів 1921–1923 і 1946–1947 рр. Було проведено заходи: «Голодомор в Україні: говоримо сьогодні, пам'ятаємо завжди», «Пам'ятати, щоб не повторилось», «Злочин проти нації» [100].

На інтернет-сторінці «Радіо Свобода» у 2008 р. з'явилася публікація про те, що у Вінницькому обласному музеї відбулася акція пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. під назвою «33 хвилини» Повідомлялося, що у заході взяли участь учнівська та студентська молодь, члени Молодіжної Ради. учасники публічно зачитували дані із списку загиблих, що є складовою Книги пам'яті, під гаслом «Україна пам'ятає». Акція мала на меті розпочати обласний тур: щосуботи, починаючи з 13 вересня, «33 хвилини» має охопити всі міста і села Вінницької області. Завершитися вона мала 22 листопада напередодні Дня пам'яті жертв Голодоморів у м. Київ [94].

У 2018 р. медіа Укрінфо повідомляло, що у м. Вінниця вшанувала 85-ті роковини Голодомору та День пам'яті жертв голодоморів провівши меморіальний мітинг-реквієм біля пам'ятного знаку жертвам трагедії. У заході взяли участь представники влади, громадськості та духовенства. Жертв вшанували хвилиною мовчання та покладанням до пам'ятника свічок, лампадок та колосків. Вшанування пам'яті продовжилося в суботу, зокрема акцією запалювання свічок і мовчазною ходою пам'яті [34].

25 листопада 2019 р. інтернет-видання «Суспільне Вінниця» опублікувало інформацію про те, що вінницька громада зібралася, щоб вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 рр. Вшанування відбулося біля скульптурної композиції жертвам Голодомору, розташованого на Хмельницькому шосе. Учасники вшанували пам'ять загиблих хвилиною мовчання та покладанням до монументу лампадок, букетів з пшениці та осінніх квітів. Вінничани поділилися сімейними історіями. Так Ядвіга Ворська розповіла, як її сім'я була знищена від рук радянської влади під час голоду. Інший учасник, Олександр Зеленько, зазначив, що його мати, бабуся та дідусь, пережили голод 1930-х рр. і намагалися допомагати іншим. Кореспондент повідомляє, що наприкінці заходу відбулося символічне роздавання скибки хліба всім присутнім [3].

У 2020 р. медіа «Вежа» опублікувала матеріал про те, що Вінниці до Дня пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., заплановано акцію вшанування, організовану громадськими організаціями «Центурія» та «Едельвейс». Метою акції було покладання лампадок та квітів до пам'ятника жертвам Голодомору. Організатори також наголошували, що Голодомор був навмисне вчиненим комуністичним режимом, геноцидом, від якого за різними даними загинуло від 4,5 до 10 мільйонів українців. Вшанування пам'яті є необхідним кроком для поширення правди та запобігання повторення злочину. Крім того, публікація містить інформацію про хвилину мовчання та запалення свічок, як акт вшанування загиблих під час Голодомору 1932–1933 рр. [33].

У 2023 р. на сайті інформаційно-телевізійного агентства «ВІТА» було опубліковано матеріал про низку різноформатних заходів, які готує Вінницька міська ТГ – до Дня пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. та масових штучних голодів 1921–1923 і 1946–1947 рр. Основною метою заходів було збереження пам'яті про геноцид більшовицького режиму, особливо в умовах, коли Україна знову стикається з геноцидними діями з боку агресора рф. На сайті повідомлялося про: презентацію книги «Вік червоних румах», про акцію «Запали свічку пам'яті» та про показ фільму «Голод-33». Додатково повідомляється про те, що відбудуться години пам'яті, тематичні вечори у сільських філіях та публікація відеоролику про Голодомор на Вінниччині від Музею Вінниці [93].

«Вінниця сьогодні» 24 вересня 2020 р. опублікувала інформацію про те, що в м. Хмільник на Вінниччині було урочисто відкрито меморіальний сквер, присвячений жертвам Голодомору та політичним репресіям. Домінуючим елементом у сквері є монументальна скульптура дівчинки з колосками, що символізує жертви голоду 1932–1933 рр. Після освячення комплексу представниками УПЦ та поминальної молитви, пам'ять загиблих вшанували хвилиною мовчання. Крім того сквер містить бетонні стели, що містять імена та статистику загиблих жертв Голодомору та репресій [71].

Щотижнева газета «33-й канал» у 2018 зробила публікацію про те, що вінницька міська організація ВО «Свобода» ініціювала проведення ходи пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. [105]. Того ж року газета опублікувала матеріал про виставку у Держархіві Вінницької області: «Український Голокост: уроки минулого – заради майбутнього». Експозиція містила таємні архівні документи, пресу, фото та, 255 справ із раніше не опублікованими свідченнями очевидців, зібраними студентами ВДПУ. Архівіст Ігор Тітаренко підкреслив, що ці нові матеріали, зібрані шляхом опитування свідків, розкривають деталі про селянський спротив, репресії проти місцевої влади за порятунок односельців, а також демографічні наслідки та випадки людоїдства [31].

У 2019 р. медіа повідомляло про відкриття у с. Стіна Томашпільського району пам'ятного знаку «Пам'яті жертв голодомору та політичних репресій жителів с. Стіна 1932–1933, 1947 рр.». Меморіал було встановлено на місцевому кладовищі. Сергій Сауляк зазначив, що меморіал поставлено там, де за свідченнями старожилів, ховали померлих від голоду. У ході заходу з нагоди відкриття учні місцевої школи розпитували місцевих про ті події, а Ганна Комісарчук поділилася з ними своїми спогадами [79]. У тому ж році було створено ще одну публікацію присвячену Голодомору 1932–1933 рр. У матеріалі розповідалося про те, що внаслідок голоду 1930-х рр. на Вінниччині, за підрахунками Іллі Шульги, загинуло понад 1,6 мільйона осіб та подавалися дослідження французьких демографів стосовно смертності в ті роки. Крім того було зазначено наведено цитату Митрополита Епіфанія про те, що для вшанування кожного загиблого хвилиною мовчання знадобиться тринадцять років [97]. У 2024 р. медіа «33-й канал» опублікувало матеріал, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.. Крім того газета закликала громадян долучитися до акції «Запали свічку», яка проводиться щороку в четверту суботу листопада о 16.00 [12].

Отже, можна стверджувати, що медійне висвітлення теми Голодомору на Вінниччині відіграє важливу роль у процесі підтримання пам'яті про нього. Регіональні медіа виконують важливу просвітницьку функцію, долучаючи різні покоління до осмислення трагедії голоду 1930-х рр. Через репортажі, документальні нариси, інтерв'ю з очевидцями та аналітичні матеріали. Саме завдяки медійному простору тематика тих подій стає відомою та зрозумілою для більшої аудиторії. Особливе значення має використання у публікаціях свідчень очевидців, адже вони створюють живий зв'язок поколінь, дозволяють відчутти масштаби трагедії через людські історії. Таким чином, системне висвітлення теми Голодомору у вінницьких медіа сприяє не лише поширенню історичної правди, а й формуванню протидії для пропаганди та забуття.

4.2 Меморіальні практики та інтеграція усних свідчень у публічну сферу Вінниччини

Проблема осмислення та збереження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. посідає важливе місце у формуванні української історичної свідомості. Важливою складовою цього процесу є локальні виміри пам'яті, що конкретизують трагедію через досвід окремих регіонів. Вінницька область, зберігає численні матеріальні та усні свідчення Голодомору. Звичні меморіальні практики: спорудження пам'ятників, проведення днів вшанування пам'яті – поєднуються із сучасними формами публічної історії.

Перші пам'ятні знаки жертвам Голодомору в Україні, зокрема і на Вінниччині, почали з'являтися наприкінці 1980-х рр., переважно на місцях масових поховань. На території сучасної Вінницької області цей масив охоплює різноманітні об'єкти, включаючи комплекси, монументи та пам'ятні знаки, встановлені як у постраждалих населених пунктах так і безпосередньо в місцях поховання. Ці об'єкти слугують місцями пам'яті, де проводяться церковні панахиди, траурні мітинги та здійснюється обряд запалювання свічок. Це символізує скорботу про загиблих та є знаком вшанування людей, чиї життя забрав штучний голод, організований тоталітарним режимом [32, с. 46].

Перший пам'ятник жертвам Голодомору на території м. Вінниця з'явився у 2008 р., у зв'язку з 75ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. [60, с. 62–63]. В самій області є і раніші пам'ятники. Так, у с. Оленівка Вінницького району у 1990 р. було встановлено монумент на якому були вмонтовані дошки із списками померлих в роки Голодомору 1932–1933 рр. Його було встановлено на братській могилі [107]. В с. Великі Крушлинці монумент у вигляді жінки, яка молиться, був встановлений 1991 р. на місцевому кладовищі. Його виготовили місцеві майстри із залізобетону [107]. У 1992 р. в с. Кур'янці Погребищенського району на цвинтарі бля масового поховання жертв Голодомору, було встановлено пам'ятник із написом: «Вічна пам'ять односельчанам жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» [63]. У с. Петриківці Хмельницького району пам'ятник було встановлено в 1993 р. Це

монумент у вигляді фігури жінки з дитиною, його було встановлено на братській могилі Голодомору 1932–1933 рр. [107]. У 1993 р. в населеному пункті Оратів Оратівського району в західній частині місцевого кладовища, над масовим похованням, було встановлено бетонний пам'ятник з хрестом на вершині. Згодом у 2009 р. неподалік було встановлено ще один пам'ятний знак жертвам Голодомору-геноциду [77]. В смт. Турбів Липовецького району у 2009 р. на місці масового поховання загиблих увічнено пам'ятним знаком – кам'яною брилою, що містить хрест [92]. Окрім того, пам'ятні знаки знаходяться і в інших населених пунктах: с. Багринівці, м. Бершадь, с. Біляни, с. Губник, с. Пенківка, с. Жорнище, с. Вороновиця, с. Бабчинці, с. Тернівка, с. Селище, смт. Тростянець, с. Чепелі, с. Чеснівка, м. Шаргород, с. Велика Русава, тощо [107].

Крім встановлення пам'ятників, на території Вінницької області відбуваються і виставки у музеї. Так, 24 листопада 2015 р. в одній із зал Вінницького обласного краєзнавчого музею було відкрито одну з таких. Вона була присвячена до Дня пам'яті жертв Голодомору та дню народження митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Сім експозиційних стендів представляли історичний матеріал, який демонстрував факт консолідації зусиль української спільноти Галичини та Волині, що на момент 1932–1933 рр. знаходилися у складі Польщі. Ця акція була спрямована на надання допомоги населенню радянської України, яке потерпало від штучного створеного голоду [73]. У листопаді 2016 р. на базі музею до Дня пам'яті жертв Голодомору відбувся круглий стіл за темою: «Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: політичні, економічні, демографічні та морально-психологічні аспекти». До заходу долучилися науковці, історики, молодь та безпосередні свідки тих подій. Його метою було привернути увагу громадськості до геноциду 1932–1933 рр., здійсненого сталінським режимом через штучний голод, що став однією з найбільших катастроф ХХ ст. для України. Крім того, учасники мали змогу заслухати доповіді дослідників цієї тематики, переглянути документальні свідчення очевидців та ознайомитися з двома виставками: «Людомор на Поділлі», «Люди правди. Щоб світ знав». Захід підкреслював

важливість збереження пам'яті та встановлення історичної правди про Голодомор 1932–1933 рр. [67]. У 2024 р., до Дня пам'яті жертв Голодомору у приміщенні Вінницького обласного музею відбулося відкриття виставки: «Голодомор: советський геноцид українців», підготовленої Національним музеєм Голодомору-геноциду. Експозиція акцентувала на демографічних та культурних втратах України та Вінниччини у 1932–1933 рр. На заході виступили експерти та науковці: Олексій Серветнік, Микола Вижга, Володимир Лазаренко та Анатолій Войнаровський, які підкреслювали важливість пам'яті про ті події. Крім того було підкреслено важливість дослідження історії Голодомору та поширення правди про нього. Адже на тлі сучасної агресії рф, яка знову чинить геноцид це є надзвичайно важливим для встановлення справедливості [25].

Чимало книг про Голодомор 1932–1933 рр. презентується або публікується безпосередньо у Вінниці. 19 листопада 2019 р., у Вінниці, напередодні Дня пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., відбулася презентація чотирьох нових книг, виданих Українським інститутом національної пам'яті. Усі видання присвячені вшануванню жертв трагедії. Було представлено книги: «Репресовані щоденники», що містить в собі сім Щоденників очевидців Голодомору, які вели нотатки з 1929 по 1933 р.; «Людяність у нелюдяний час», друге видання, що включає свідчення 180 осіб, які під час голоду 1930-х рр. допомагали ближнім, ділячись останнім; «По той бік себе», представлений аналіз культурних, соціальних та психологічних наслідків Голодомору для української ментальності; «Спротив геноциду» розповідає про опір українців комуністичному тоталітарному режимові. [98]. У 2022 р. у Вінниці відбулася презентація книги Арсена Зінченка: «Голодомор 1932–1933 рр. на Вінниччині: Скрижалі пам'яті». Вона була створена на основі спогадів очевидців, документальних матеріалів та сучасних досліджень. Книга розкриває передумови, перебіг і наслідки Голодомору, пережитого мешканцями Вінниччини [56]. 24 листопада 2023 р. у м. Вінниця було представлено роман Тетяни П'янкової: «Вік червоних мурах», що висвітлює події Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Цей психологічний роман розкриває трагічні долі тих хто пережив голод та тих хто допомагав його організовувати [17].

Газета «20 хвилин» повідомила, що у 2007 р. проходила ще одна виставка на якій була присутня очевидиця Голодомору 1932–1933 рр. Броніслава Русецька. Жінка поділилася з журналістами спогадами про ті події. Вона розповіла про те як вижила в ті страшні роки. Також на її думку важливо людям розповідати та показувати про ті події [90]. У публікації 2012 р., що присвячена вшануванню пам'яті про жертв Голодомору 1932–1933 рр., містяться свідчення однієї з очевидців тих подій. За словами Лідії Пальчинської про ті події потрібно розказувати й шанувати пам'ять загиблих, та в жодному разі не можна про це замовчувати. Вона розповіла про те як її сім'я рятувалася від голоду, завдяки захованому зерну. Жінка бачила як пухли й помирали люди. Вона також згадала, як просила матір врятувати опухлих жінку з дитиною, які прийшли до них [7].

У 2020 р. газета «20 хвилин – новини Вінниці» опублікувала свідчення Надії Корольової, що на момент 1930-х рр. проживала в с. Іванківці Теплицького району. За спогадами жінки родина була заможною, але втратила своє господарство та речі під час колективізації. Вона зазначає, що родина не пішла до колгоспу, але змогла сплатити податок. Також пригадує і про те, що її батько був змушений втекти в Луганськ на шахти, аби уникнути ув'язнення. Голодомор родина пережила, хоч із втратами. Крім того, вона пригадує, що не всі голодували в ті роки. Так, за її словами голова колгоспу не переймався про їжу, адже жив за рахунок конфіскованого у односельчан. Корольова Надія також пам'ятає, що люди сильно боялися покарання за зібрані з поля колоски. Жінка зазначає також, що після голоду люди в селі жили бідно в часто намагалися отримати вигоду за рахунок інших. За її спогадами, шукали працівників шахт у міста Луганської та Донецької області і, щоб не потрапити туди, жінка вступила до комсомолу. За записами в публікації, вона розповідала про події голоду 1930-х рр. своїм рідним [8].

2022 р. у День пам'яті жертв Голодомору в медіа «20 хвилин» було опубліковано розповідь лідера гурту «ТІК» Віктора Бронюка про долю його прадіда

Семена з с. Соколова Хмільницького району, якого було репресовано. Чоловік зазначив, що родича було розкуркулено. І щоб прогодувати власну сім'ю прадід пішов працювати охоронцем колгоспної комори. Під час голоду він дозволив родичу взяти 16 кг зерна, відійшовши від сховища, але той родич видав чоловіка радянській владі, після чого його убили. За словами співака, в його родині не згадували про події Голодомору 1932–1933 рр., аж до середини 1990-х рр. Чоловік також наголосив, що Голодомор був умисним геноцидом для знищення української нації [87]. Опублікована стаття в 2022 р. присвячена тому, що в Обласному краєзнавчому музеї зберігається пляшка проса з 1932 р., знайдена на городі в с. Великі Крушлинці. В ній також присутні свідчення кількох нащадків тих хто пережив голод тих років. Марія Сорока розповіла, що її дідусь закопав зерно під вільхою, щоб посіяти навесні, але згодом не зміг знайти схованку. Пляшку виявив її син десять років тому під час викорчовування коріння дерева. Знахідку було передано до музею. Жінка розповіла про те, як бригади активістів забирали в людей все. Крім того вона розказала про смерть від голоду трьох дітей сестри їх матері. Микола Гаврилюк повідомив журналістам, що за голодний 1932 р. в селі померло сімсот сімдесят осіб. Він також згадав, що люди їли тоді горобців та собак. Чоловік пам'ятає і про те, як активісти знищували жорна та перевіряли будинки де з комина йшов дим. Також люди пригадали, як мертвих і ледве живих людей збирали на одну підводу і звозили до однієї ями [85].

Того ж року було опубліковано, ще одну статтю пов'язану із спогадами про Голодомор в сім'ї Любові Детюк. Вінницька патрульна поліцейська поділилася із журналістами спогадами своєї прабабусі Анастасії Бочарської, яка пережила голод 1930-х рр., у с. Балабанівка на Вінниччині. Її родичка працювала в їдальні радгоспу в с. Рожична, що її врятувало. Вона розповідала, що тамтешній голова допомагав людям, даючи їм зерно та їжу, але його було вислано з села згодом. Прабабуся виживала, збираючи картопляне лушпиння для посадки, а також вживала в їжу насіння липи, корінь аїру та лопуха, листя різних рослин, ягоди. Жінка також розповіла онуці про те, як одного разу на неї напали двоє чоловіків, з метою її з'їсти,

проте вона врятувалася. Любов Детюк також зазначила, що її родичка до кінця життя збирала запаси їжі і, що ці схованки, зерна та сухарів, вони досі знаходять [72].

У 2023 р. газета «20 хвилин – новини Вінниці» опублікувало матеріал, присвячений 90-м роковинам Голодомору 1932–1933 рр., у якому було зібрано спогади очевидців з Вінницької області. У публікації зазначалося, що штучний голод був організований радянською владою для придушення спротиву українців проти колективізації та призвів до загибелі мільйонів людей. Серед наведених у публікації свідчень – розповідь Марічки Шкорби. Вона згадувала, що під час колективізації їхня заможна родина зазнала розкуркулення – забрали все майно та зруйнували будинок. Від виснаження помер її батько, за словами жінки мертвих скидали до спільних ям на цвинтарі. Микола Заболотний, уродженець села Кулихи, розповідав про податки, накладені на селян, яку не вступили до колгоспів. Так званих куркулів примушували виконувати важку фізичну роботу. Катерина Дубчак із с. Шпиківка свідчила, що більшовики забирали абсолютно все – від зерна до сушених фруктів. За спробу сховати їжу людей били. Виживали, збираючи гинлу картоплю, дрібні яблука, пекли млинці з липового листя. За її словами, ніхто не тікав із села, бо не мав ні грошей, ні сил. Ще одна очевидиця Марія Фірман із с.Хижинці – розповідала, що від голоду в її родині померли батьки й чотирирічна сестричка. Діти рітувалися травою, щавлем і грибами, які варили в казанку. Дядько, який іноді знаходив їжу, ділився нею з осиротілими дітьми. Також у статті наведено свідчення Миколи Сташка з с. Сосонка, який розповів про випадки канібалізму. Він згадував сусідку, яку заарештували після того як в у її печі знайшли горщик із людським пальцем. Після арешту жінка зникла безвісти.

Було опубліковано і спогади Євдокії Килимник, яка під час Голодомору 1932–1933 рр. проживала у с. Калинівка. За словами жінки, вона вижила лише завдяки старшому братові, який працював трактористом у колгоспі й мав змогу приносити додому трохи хліба. Євдокія згадувала, що ділила той хліб між молодшими братами та сестрами. Жінка також зазначає, що голод докорінно змінив

людей – зробив їх жорстокими, озлобленими та здатними на відчайдушні вчинки заради виживання. Вона пригадувала, як одного разу заснула в полі, а батьки злякавшись за неї, пішли шукати, розбудили й наказали так не робити, бо це загрожувало смертю. Публікація завершилася закликком до вшанування жертв Голодомору [20].

Перша стаття у виданні «Вежа», присвячена вшануванню пам'яті голоду 1930-х рр. відбулася 25 листопада 2016 р. У публікації йшлося про вручення почесних відзнак, грамот шістнадцятьом вінничанам та дев'ятнадцяти жителям області. Серед нагороджених були і свідки трагедії. Матеріал видання містить свідчення вінничанки Майї Ткачук. Жінка пережила роки Голодомору разом з матір'ю та сестрою, адже батька було репресовано [83].

Онлайн-видання «Вежа» 24 листопада 2017 р. опублікувало матеріал присвячений заходу з вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. У публікації йшлося про вручення відзнак і подяк свідкам трагедії, а також історикам і дослідникам, які займаються вивченням цієї тематики. Крім того, матеріал публікації містить свідчення Задерновського Антона, що пережив події 1930-х рр. У його родині було шестеро дітей, вся родина вижила. Важливим фактором порятунку стало те, що його батько працював на цукровому заводі, і родина отримувала патоку, буряки та жом з них. Чоловік пригадує, що багато людей приходили до них в пошуках їжі, батько ділився з ними. Крім цього, він пригадує, що його тато возив померлих на кладовище [28].

У 2018 р. інтернет-видання «Вежа» опублікувало матеріал присвячений виставці у Державному архіві Вінницької області. У статті йшлося про документальні свідчення та особисті спогади очевидців 1932–1933 рр., які були представлені у межах заходу. автори матеріалу наголошують, що Голодомор був наслідком політики радянської влади, спрямованої на придушення українського селянства. Було наведено фрагменти спогадів людей, які пережили ті події. У матеріалі відзначалося, що виставка має на меті зберегти пам'ять про жертв

Голодомору 1930-х рр. та показати масштаби злочину через призму особистих історій [27].

Цифрове медіа «Вежа» 22 листопада 2019 р. опублікувало матеріал, присвячений осмисленню подій Голодомору 1932–1933 рр. на території Вінниччини. У публікації поєднано історичний контекст з безпосередніми свідченнями мешканців області, які пережили цю трагедію. Зокрема, у статті наведено свідчення жителя с. Животівка Оратівського району Володимира Бабенка, який розповідає про те, як дітей карали за збирання колосків на полі [18].

28 листопада 2020 р. медіа опублікувало матеріал, присвячений збереженню історичної пам'яті про події Голодомору 1932–1933 рр. Публікація містить добірку з одинадцяти свідчень із Вінниччини, які пережили трагічні події, чи передали родинні спогади наступним поколінням. Так усі наведені свідчення у матеріалі становлять цінне джерело для дослідження перебігу подій Голодомору. Авторка також звертає увагу на важливість збереження цих спогадів для сучасних поколінь, адже вони формують колективну пам'ять та історичну свідомість [29].

Незалежне медіа «Вінниця.info» у 2016 р. зробило публікацію матеріалу, присвячену переживанню голоду 1932–1933 рр. у Вінницькій області. У публікації було наведено як історичні факти, так і свідчення очевидців. Також були пояснення від доктора історичних наук Петра Слотюка, який пояснював, що комуністичний режим знищував не лише людей, а й їхню культурну спадщину [22]. У 2020 р. було представлений матеріал, що висвітлював Голодомор 1932–1933 рр., як запланований комуністичним режимом акт геноциду, що був спрямований на знищення українського селянства. Крім того у публікації були присутні свідчення очевидиці Ганни Ризун підкреслюють насильницьке вилучення всього врожаю, що мало жахливі наслідки серед них висока смертність. За словами жінки в селі щодня помирало близько двадцяти людей. Також він містив документальні доповіді ДПУ Вінницької області [91]. Це ж медіа 2023 р. опублікувало матеріал, присвячений спогадам мешканців Вінницької області. Оприлюднені спогади було взято із книги

«Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на Вінниччині» [70].

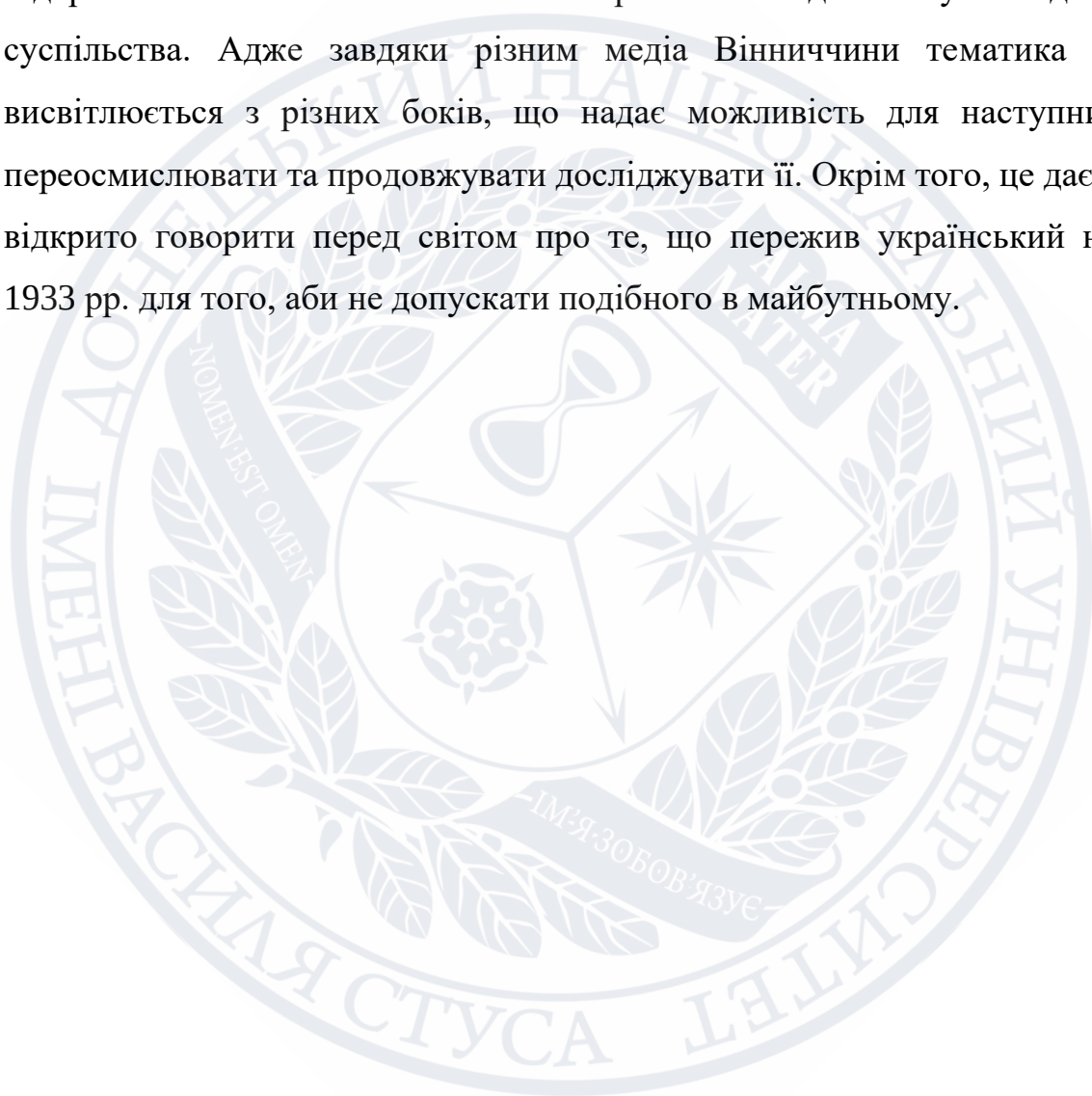
Періодично в медіа Вінниця.info з'являються матеріали, присвячені довгожителю Вінницької області. В деяких з таких публікаціях містяться і свідчення людей про події Голодомору. Так наприклад, у липні 2023 р. було опубліковано спогади Ганни Фаріон, що народилася та проживала в 1930-ті рр. в с. Слободиш Іллінецького району. Жінка розповіла, що в її родині тоді було чотирнадцять дітей, з яких вижила лише половина, крім того від голоду помер і її батько. Вона також пригадувала про випадки канібалізму [59].

«Суспільне Вінниця» 25 листопада 2023 р. опублікувало статтю, присвячену спогадам Катерини Лисюк, очевидиці Голодомору 1932–1933 рр. на Вінниччині. Жінка пригадує, як під час голоду двоюрідна тітка вбила найменшу дитину для супу, а потім ним нагодувала і племінницю. пригадує вона і проте, як в її сім'ї забирали всю їжу. Особливо їй запам'яталося, як забрали зварене пшоно. Крім свідчення, матеріал також містить і архівні матеріали [2].

Таким чином, висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. у вінницьких медіа показує, наскільки важливим для публічного простору міста, є збереження пам'яті про цю трагедію. Публікації, здебільшого, поєднують у собі історичні документи, архівні матеріали та особисті спогади очевидців, що дозволяє читачам усвідомити масштаби голоду, його примусовий характер і людський вимір пережитого досвіду. Це в свою чергу, розширює загальні знання пересічного вінничанина про ті події. Адже завдяки медійному простору сучасні покоління отримують можливість більше дізнатися про трагедію, як з архівних матеріалів так і з усно-історичних свідчень. Журналісти Вінниччини систематично звертаються до усної історії, як способу осмислення Голодомору. Висвітлення розповідей очевидців, їхніх родин та історій про виживання під час штучного голоду 1930-х рр., дозволяє зрозуміти, як політика радянського режиму знищувала людей, їхнє майно та культурну спадщину. Саме через людські спогади про 1930-ті рр. читач отримує можливість краще зрозуміти ті події, через призму свідчень. Важливим

елементом таких матеріалів є також відображення локальних особливостей Голодомору на Поділлі – із фіксацією випадків канібалізму, розкуркулення, депортації, вилучення врожаю та репресій проти українського народу.

Отже, інформаційний простір Вінниччини виконує важливу роль для поширення тематики історії Голодомору серед публічного простору. Це підкреслює важливість осмислення трагічних подій минулого для сучасного суспільства. Адже завдяки різним медіа Вінниччини тематика Голодомору висвітлюється з різних боків, що надає можливість для наступних поколінь переосмислювати та продовжувати досліджувати її. Окрім того, це дає можливість відкрито говорити перед світом про те, що пережив український народ 1932–1933 рр. для того, аби не допускати подібного в майбутньому.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно осмислити Голодомор 1932–1933 рр. у Вінницькій області крізь призму усної історії, локальної пам'яті та сучасного публічного дискурсу. Ґрунтовий аналіз історіографії, джерел та методологічних підходів, а також дослідження українського й зарубіжного досвіду збирання усних свідчень дали змогу реконструювати багатовимірну картину трагедії, що поєднує як фактичний, так і емоційно-травматичний вимір минулого. Особливу увагу було приділено регіональним специфіці Вінниччини, яка стала одним із епіцентрів голодового терору в Україні.

У результаті опрацювання історіографічного матеріалу усної історії встановлено, що за останні три десятиліття українська наука здійснила суттєвий прогрес у вивченні Голодомору, а вінницький регіон дедалі активніше стає предметом окремих досліджень. Однак значна частина праць усе ще зосереджена на загальноукраїнських процесах, що робить локальні дослідження надзвичайно актуальними. Вінниччина, завдяки своїм архівним фондам та великій кількості збережених усних свідчень, має вагомий потенціал для подальшого розширення наукових студій.

Аналіз джерел показав, що усні свідчення про Голодомор на Вінниччині становлять неоціненне джерело, яке допомагає відтворити те, що замовчувалося, свідомо приховувалося радянським режимом. Особливе значення саме родинні наративи, які доповнюють офіційні документи та статистичні матеріали. Через них простежуються психологічні стратегії виживання, форми побутового пристосування, моральні дилеми, атмосфера страху й насильства, що стали наслідком державної політики. Усні свідчення зберігають множинність індивідуальних досвідів, які дають змогу осмислити Голодомор не лише як соціально-економічне явище, а як глибоку антропологічну травму.

Порівняння українського та зарубіжного досвіду збирання усних свідчень засвідчило, що українська практика значною мірою спершу формувалася під

впливом проєктів діаспори. Саме вони першими створили систематизовані колекції усних спогадів очевидців геноциду. Із проголошенням незалежності аналогічні ініціативи були розгорнуті і в Україні, зокрема Українським інститутом національної пам'яті, місцевими архівами та музеями. Вінницька область активно долучилася до цього процесу: зібрані матеріали зберігаються у фондах державних архівів, у локальних музеях та приватних родинних колекціях. Вивчення усних свідчень Вінниччини дозволило окреслити ключові мотиви локальної пам'яті. У більшості наративів простежується уявлення про Голодомор як свідомий, організований більшовицькою владою злочин проти українського селянства.

Свідчення респондентів демонструють надзвичайну жорстокість системи хлібозаготівель, примусового вилучення продуктів, функціонування «буксирних бригад», а також повне безправ'я селян, які не мали можливості протидіяти насильству. Водночас у родинних спогадах фіксуються не лише факти смерті, масового голоду та виснаження, а й епізоди взаємодопомоги, солідарності, порятунку дітей і сусідів. Саме ці елементи дозволяють побачити людяність, яка проявлялася навіть за умов тотального терору.

Дослідження міжпоколінної передачі пам'яті показало, що феномен «родинної пам'яті про Голодомор» на Вінниччині є надзвичайно стійким. Попри десятиліття радянського замовчування, пам'ять зберігалася в усних розповідях старших членів родин, у домашніх практиках, у попереджувальних життєвих стратегіях «завжди мати запас їжі», «не викидати хліб». Така пам'ять стала основною колективної ідентичності місцевих громад і важливим елементом морального виховання наступних поколінь.

Важливим аспектом роботи був аналіз публічного виміру теми Голодомору вінницьких медіа. Результати показали, що регіональні засоби масової інформації активно використовують усні свідчення як інструмент збереження історичної пам'яті. Публікації до річниць Голодомору, інтерв'ю з очевидцями або нащадками постраждалих, цифрові архіви та тематичні спецпроєкти сприяють формуванню інформаційного суспільного дискурсу. Вінницькі медіа не лише відтворюють

факти, а й актуалізують локальний вимір трагедії, роблячи його доступним для широкої аудиторії.

Аналіз меморіальних практик Вінниччини показав, що регіональна культура пам'яті ґрунтується на поєднанні державних та локальних ініціатив. Встановлення пам'яті знаки, проведення громадських заходів, освітні акції, діяльність краєзнавців та вчителів сприяють укоріненню пам'яті про Голодомор у публічному просторі. Усні свідчення при цьому стають частиною наукової реконструкції, елементом просвітницької роботи, музейних експозицій, шкільних уроків та документальних проєктів. Таким чином, формується багаторівнева система комеморації, у якій локальний досвід органічно поєднується з загальнонаціональним наративом про Голодомор як геноцид українського народу.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що усна історія є ключовим інструментом для дослідження Голодомору 1932–1933 рр. на Вінниччині, оскільки вона дозволяє розкрити глибину людських переживань, відновити замовчувані сторінки минулого та забезпечити збереження пам'яті на майбутнє. Публічний вимір теми Голодомору в регіоні демонструє її актуальність, соціальну чутливість і важливість для формування сучасної громадянської ідентичності.

Отже, результати дослідження засвідчують, що Голодомор на Вінниччині слід розглядати не лише як історичну подію, але як тривалий культурний та психологічний досвід, що вплинув на розвиток регіону, його спільнот та їхню самоідентифікацію. Усні свідчення та публічні практики пам'ятання є взаємопов'язаними елементами цього процесу: перші зберігають голоси минулого, другі забезпечують їхнє сучасне звучання. Інтеграція цих двох вимірів дозволяє значно поглибити розуміння трагедії та сприяє формуванню відповідального ставлення до національної історичної пам'яті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бобрусь О. Голодомор не зламав: сьогодні вінничани запалють свічку пам'яті. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2016 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/golodomor-ne-zlamav-sogodni-vinnichani-zapalyat-svichku-pamyati-10564286.html> (дата звернення 24.11.2025).
2. Бондарєв В. «Досі відчуваю те дитяче “м'ясо”». Страшно, а тоді хотілося їсти». Спогади очевидниці Голодомору 1932–33 років на Вінниччині. *Суспільне Вінниця*. 23 листопада 2023 р. URL: <https://suspilne.media/vinnytsia/624535-dosi-vidcuvau-te-ditace-maso-strasno-a-todi-hotilosa-isti-svogadi-ocevidici-golodomoru-1932-33-rokiv-na-vinnicini/> (дата звернення 24.11.2025).
3. Бондарєв В. Вінничани вшанували пам'ять жертв Голодоморів в Україні. *Суспільне Вінниця*. 25 листопада 2019 р. URL: <https://suspilne.media/vinnytsia/1426-vinnicani-vsuvuvali-pamat-zertv-golodomoriv-v-ukraini/> (дата звернення 24.11.2025).
4. Борисенко В. Геноцид українців 1932–1933 років крізь призму усної історії. *Голодомор-геноцид 1932–1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР: до 80-річчя трагедії – масового винищення українського народу: зб. наук.-метод. матеріалів на допомогу вчителю*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 96–104.
5. Боряк Т. Голодомор в УСРР у Гарвардському проекті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами. *Український історичний журнал*. 2022. Вип 2. С. 79–90.
6. Боряк Т. Усна історія Голодомору на інтерактивній карті: геоінформаційні системи на службі історичної науки. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, Україна. Київ, 2022. С. 159–173.
7. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.

8. Боряк Т., упоряд. 1933: «І чого ви ще живі?» Київ: ТОВ «Видавництво „Кліо”». 2016. 720 с.
9. Боряк Т. «Авторедаговані» та сфальшовані свідчення про Голодомор: хто і чому створював варіативні та неправдиві усноісторичні оповіді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2022, (41), С. 121–130.
10. Боряк Т. Гарвардський проєкт усної історії початку 1950–х рр.: свідчення біженців з СРСР про голод 1932–1933 рр. *Літопис Волині*, 2022 (26), С.77-83. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.13>
11. Буран А. Р. «Історіографія усної історії Голодомору 1932–1933 рр.» *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2025. Вип. 17, Т. 1. С. 12-14.
12. В День пам'яті жертв Голодомору запали свою скорботну свічку. 33 Канал. 23 листопада 2024 р. URL: <https://33kanal.com/news/279674.html>. (дата звернення 24.11.2025).
13. Васильєв В., Подкур Р. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Електронна бібліотека | Інститут історії України. 2010 р. Київ: В-во "Наукова думка" Т. 7. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=knyha_pamiaty. (дата звернення 24.11.2025).
14. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.
15. Веселова О. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. 2010. Вип. 19. С.82–98.

16. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 269–281.

17. Вовк А. Вік Червоних мурах: У Вінниці презентують книгу про Голодомор 1932–1933 років. *20 хвилин. Вінниця*. 22 листопада 2023 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/vik-chervonih-murah--u-vinnitsi-prezentuyut-knigu-pro-golodomor-1932-1-11902419.html> (дата звернення 24.11.2025).

18. Геркалюк М. «Найвище блаженство в житті — їсти кусок хліба»: Голодомор на Вінниччині в спогадах очевидців. *Вежа — Новини Вінниці*. 22 листопада 2019 р. URL: <https://vezha.ua/najvyshhe-blazhenstvo-v-zhytti-yisty-kusok-hliba-golodomor-na-vinnychchini-v-spogadah-ochevydsiv/> (дата звернення 24.11.2025).

19. Гнатюк В. «Усна історія» як концептуальна форма у вивченні історичних питань (на прикладі Голодомору 1932–1933). *Збірник наукових праць «Національна пам'ять» (на вшанування жертв тоталітаризму)*. Ч.-на VI. Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2023. С. 27–33.

20. Голодомор 1932–33: спогади вінничан, які пережили цей жах. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2023 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/golodomor-1932-33-spogadi-vinnichan-yaki-perezhili-tsey-zhah-10744656.html> (дата звернення 24.11.2025).

21. «Голодомор: мозаїка історії. Невідомі сторінки» за підтримки Українського культурного фонду. *Національний музей Голодомору-геноциду*. 30 травня 2022 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/proekt/holodomor-mozaika-istorii-nevidomi-storinky-za-pidtrymky-ukrainskoho-kulturnoho-fondu/>. (дата звернення 24.11.2025).

22. Голодомор на Вінниччині: знищення культури і моторошні спогади очевидців. *Вінниця.info*. 25 листопада 2016 р. URL: <https://vinnitsa.info/article/golodomor-na-vinnichchini-znishchennya-kulturi-i-motoroshni-spogadi-ochevydsiv> (дата звернення 24.11.2025).

23. Голодомор не злавав. Пам'яті жертв геноциду Українського народу. *Український інститут національної пам'яті — офіційний веб-сайт*. 17 листопада 2015 р. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/golodomor-ne-zlamav-pamyati-zhertv-genocydu-ukrayinskogo-narodu>. (дата звернення 24.11.2025).

24. Голодомор хочуть привіняти до геноциду. *20 хвилин. Вінниця*. 18 червня 2003 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/golodomor-hochut-privinyati-do-genotsidu-5592.html> (дата звернення 24.11.2025).

25. Голодомор: советський геноцид українців. *Вінницький обласний краєзнавчий музей*. 22 листопада 2024 р. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2024/holodomor-genocide>. (дата звернення 24.11.2025).

26. Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на Вінниччині / Упор.: В. Лациба (гол. редактор), М. Вижга (кер. групи упорядників), та ін.. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 528 с.

27. Гоц Д. «Немає нічого страшнішого на світі, крім голоду»: у Вінниці показали спогади свідків Голодомору. *Вежа — Новини Вінниці*. 24 листопада 2018 р. URL: <https://vezha.ua/nemaye-nichogo-strashnishogo-na-sviti-krim-golodu-u-vinnytsi-pokazaly-spogady-svidkiv-golodomoru-foto/>. (дата звернення 24.11.2025).

28. Гоц Д. «Залишається тільки жити». У Вінниці нагородили істориків та свідків Голодомору. *Вежа — Новини Вінниці*. 24 листопада 2017 р. URL: <https://vezha.ua/lyshayetsya-tilky-zhyty-u-vinnytsi-nagorodyly-istorykiv-ta-svidkiv-golodomoru/> (дата звернення 24.11.2025).

29. Гоц Д. «Щоб вам у сні не снівся цей голодомор»: спогади мешканців Поділля з 1933-го року. *Вежа — Новини Вінниці*. 28 листопада 2020 р. URL: <https://vezha.ua/shhob-vam-u-sni-ne-snyvsya-tsej-golodomor-spogady-meshkantsiv-podillya-z-1933-go-roku/> (дата звернення 24.11.2025).

30. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Одно-рог Т. В., 2019. 1153 с.

31. До річниці Голодомору відкрили фотодокументальну виставку. 33 Канал. 22 листопада 2018 р. URL: <https://33kanal.com/news/43274.html>. (дата звернення 24.11.2025).

32. Зінько Ю. Увічнення пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. у меморіальному просторі Вінниччини. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 3 листопада 2022 р.. ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022 С.44-49.

33. Інститут національної пам'яті збирає свідчення про Голодомор. *Історична правда*. 22 травня 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5b03234487862/>. (дата звернення 24.11.2025).

34. Інтерв'ю з Адасюком Андрієм Григоровичем, 1926 року народження мешканцем м. Бар Вінницької області, проведено Л. Б. Гоцуляк. 2019 р., вересень 25 – м. Бар Барського району Вінницької області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/adasyuk-andrij-grygorovych-1926-r-n/>

35. Інтерв'ю з Бартко Соломією Семенівною, 1920 року народження мешканкою с. Мала Мочулка Вінницької області, проведено С. Буковським. 2008 р., січень 31 – с. Мала Мочулка Теплицького району Вінницької області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/bartko-solomiya-semenivna-1920-r-n/>

36. Інтерв'ю з Бугайовою Тетяною Костянтинівною, 1953 року народження, мешканкою м. Самар Дніпропетровської області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., вересень 28 – м. Самар Самарівського району Дніпропетровської області.

37. Інтерв'ю з Буран Юлією Дмитрівною, 1979 року народження, мешканкою м. Жмеринка Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., вересень 17 – м. Жмеринка Жмеринського району Вінницької області.

38. Інтерв'ю з Гелетою Анастасією Романівною, 2007 року народження, мешканкою м. Вінниця Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., жовтень 5 – м. Вінниця Вінницького району Вінницької області.

39. Інтерв'ю з Глухінчук Анастасією Карпівною, 1923 року народження, мешканкою м. Умань Черкаської області, проведено П. В. Глухінчуком. 2009 р., серпень 20 – м. Умань Уманського району Черкаської області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/gluhinchuk-anastasiya-karpivna-1923-r-n/>

40. Інтерв'ю з Демчук Євгенією Ільківною, 1920 року народження, мешканкою с. Бохоники Вінницької області, проведено О. В. Багрій. Дата запису невідома – с. Бохоники Вінницького району Вінницької області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/demchuk-yevgeniya-ilkivna-1920-r-n/>

41. Інтерв'ю з Денисовою Ольгою Петрівною 1948 року народження, мешканкою с. Вінницькі Хутори Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., вересень 24 – с. Сальниця Хмільницький район Вінницька область.

42. Інтерв'ю з Качалапою Миколою Івановичем, 1958 року народження, мешканцем с. Пултівці Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., липень 10 – с. Пултівці Вінницького району Вінницької області.

43. Інтерв'ю з Козорізом Віктором Дмитровичем, 1930 року народження, мешканцем с. Нова Обдівка Вінницької області, проведено невідомим. Дата запису невідома – с. Нова Обдівка Тростянецького району Вінницької області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/kozoriz-viktor-dmytrovych-1930-r-n/>

44. Інтерв'ю з Курбет Алісою Андріївною, 2007 року народження, мешканкою м. Вінниця Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., жовтень 5 – м. Вінниця Вінницького району Вінницької області.

45. Інтерв'ю з Мацорою Анною Юхтимівною, 1923 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведене А. Р. Буран. 2025 р., червень 30 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

46. Інтерв'ю з Палюх Ніною Іванівною, 1940 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., липень 11 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

47. Інтерв'ю з Піддубною Ольгою Іванівною, 2003 року народження, жительки с. Петриківці Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., жовтень 6 – с. Петриківці Хмільницького району Вінницької області.

48. Інтерв'ю з Погонєць Іриною Олексіївною, 1970 року народження, мешканкою м. Калинівка Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., вересень 6 – м. Калинівка Хмільницького району Вінницької області.

49. Інтерв'ю з Радзівською Вітою Станіславівною, 1978 року народження, мешканкою с. Мізяків Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., вересень 19 – с. Мізяків Хмільницького району Вінницької області.

50. Інтерв'ю з Репінською Марією Андріївною, 1953 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., липень 10 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

51. Інтерв'ю з Трохимчук Тетяною Андріївною, 1952 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., липень 10 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

52. Інтерв'ю з Турчиняк Михайлом Степановичем 1927 року народження, мешканцем м. Бар Вінницької області проведено Л. Б. Гоцуляк. 2019 р. березень 25 – м. Бар Барського району Вінницької області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/turchynyak-myhajlo-stepanovych-1927-r-n/>

53. Інтерв'ю з Хворостовською Марією Кондратівною, 1928 року народження, мешканкою смт. Нові-Білокоровичі Житомирської області, проведено невідомим. Дата запису не відома – смт. Нові-Білокоровичі Олевського району Житомирської області. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/hvorostovska-mariya-kondrativna-1928-r-n/>

54. Інтерв'ю з Шовкалюк Марією Микитівною, 1947 року народження, мешканкою с. Потоки Вінницької області, проведено А. Р. Буран. 2025 р., липень 10 – с. Потоки Вінницького району Вінницької області.

55. Історія Надії Корольової з Поділля, яка пережила Голодомор у 33-му році. *20 хвилин. Вінниця*. 27 вересня 2020 р. URL: <https://vn.20minut.ua/lyudi/istoriya-nadiyi-korolovoyi-z-podillya-yaka-perezhila-golodomor-u-33-ro-11138686.html> (дата звернення 24.11.2025).

56. Каплун О. У Вінниці відбудеться презентація книги Арсена Зінченка «Голодомор 1932-1933 рр. на Вінниччині : Скрижалі пам'яті». *Вежа – Новини Вінниці*. 23 листопада 2022 р. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-vidbudetsya-prezentatsiya-knygy-arsena-zinchenka-golodomor-1932-1933-rr-na-vinnychchyni-skryzhali-pam-yati/> (дата звернення 24.11.2025).

57. Капустян Г. Усна історія Голодомору-геноциду 1932–33 рр. у спогадах свідків і пам'яті нащадків. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. Вип. 9/51. С. 242–258.

58. «Квадрат» закликає вінничан підписати петицію про внесення слова «Голодомор» в англomовні словники. *Радіо Місто над Бугом*. 1 грудня 2021 р. URL: <https://mistonadbugom.com.ua/article/kvadrat-zaklikaye-vinnichan-pidpisati-peticiyu-pro-vnesennya-slova-golodomor-v-anglomovni-slovniki> (дата звернення 24.11.2025).

59. Кесарчук Л. Два Голодомори, дві війни і переїзд до Франції у 99-річному віці. Історія вінничанки Ганни Фаріон. *Вінниця.info*. 26 липня 2023 р. URL: <https://vinnitsa.info/article/dva-holodomory-dvi-viyny-i-pereyizd-do-frantsiyi-u-99-richnomu-vitsi-istoriya-vinnychanky-hanny-farion> (дата звернення 24.11.2025).

60. Коляструк О. А. Пам'ятки монументального мистецтва в меморіальній культурі Вінниці. *Пам'ятки історії і культури Вінницької області*. Вінниця. ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.], упоряд. Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний; авт. кол. А. В. Войнаровський [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 59–64.

61. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 275 с.

62. Кульчицький С. Інформаційний потенціал усної історії (на прикладі Голодомору-33 як геноциду). *Історична правда*. 13 квітня 2024 р.. URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2024/04/13/163830/>. (дата звернення 24.11.2025).

63. Кур'янці Погребищенський район Вінницька область. *Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/map/296/>. (дата звернення 24.11.2025). (кур')

64. Левковський, О.. Свідчення очевидців Голодомору як історичне джерело. *Матеріали Другого всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»*: Збірник наукових праць. Вип. 1. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022, С. 36-39.

65. Лехова М. Голодомор визнають геноцидом 80% українців. *20 хвилин. Вінниця*. 24 листопада 2015 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/golodomor-viznayut-genotsidom-80-ukrayintsiv-10472026.html> (дата звернення 24.11.2025).

66. Мейс Дж. Е. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 150–154.

67. Меморіальна експозиція до роковин Голодомору у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. *Вінницький обласний краєзнавчий музей*. 22 листопада 2016 р. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/science/conferences/holodomor-round-table> (дата звернення 24.11.2025).

68. Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. *Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/#map-scroll> (дата звернення 24.11.2025).

69. Могилевець А. «Іноді доводилось стіни гризти». Спогади вінничан про Голодомор 1932–1933 років. *Вінниця.info*. 25 листопада 2023 р. URL: <https://vinnitsa.info/article/inodi-dovodylos-stiny-hryzty-spohady-vinnychan-pro-holodomor-1932-1933-rokiv> (дата звернення 24.11.2025).

70. Мої Петриківці – свята прабатьківська земля. *Facebook*. Відео [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/reel/449137326744969> (дата звернення 24.11.2025).

71. На Вінниччині відкрили меморіал жертвам політичних репресій та Голодомору. *Вінниця Сьогодні*. 24 вересня 2020 р. URL: <https://today.vn.ua/vinnychchyni-vidkryly-memorial-zhertvam-politychnyh-represij-ta-golodomoru/>. (дата звернення 24.11.2025).

72. «Навіть в часи голоду були люди, і ті, кого складно людьми назвати». Спогади очевидців Голодомору. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2022 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/navit-v-chasi-golodu-buli-lyudi-i-ti-kogo-skladno-lyudmi-nazvati-spoga-11743267.html> (дата звернення 24.11.2025).

73. Надія наша в Бозі. *Вінницький обласний краєзнавчий музей*. 26 листопада 2015 р. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2015/in-god-our-hope>. (дата звернення 24.11.2025).

74. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область / обласна редколегія: голова Л. М. Спірідонова, заступники голови: В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; автори-упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. В. Вижга, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1104 с.

75. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: «Родовід», 1999. 559 с.

76. Онлайн-ресурс «Свідчення». Національний музей Голодомору-геноциду. 29 квітня 2020 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/proekt/onlajn-resurs-svidchennia/>. (дата звернення 24.11.2025).

77. Оратів Оратівський район Вінницька область. *Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/map/89/> (дата звернення 24.11.2025).

78. «Пам'ятаємо». Голодомор – геноцид 1932–33 рр.. *20 хвилин. Вінниця*. 20 листопада 2012 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/pamyataemo-golodomor-genotsid-1932-33-rr-10252346.html> (дата звернення 24.11.2025).

79. Пам'ятник жертвам Голодомору відкрили в селі на Вінниччині. *33 Канал*. 14 травня 2019 р. URL: <https://33kanal.com/news/60507.html>. (дата звернення 24.11.2025).

80. Передерій І. Усноісторичний метод на міждисциплінарному полі сучасної гуманітаристики: світовий та український досвіди. *Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 19–20 листоп. 2015 р.* редкол.: Л. В. Бутко та ін. Кременчук: ПП Щербатих, 2016. С. 4–9. URL: <http://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/641/1/Усноісторичний%20метод.pdf> (дата звернення 24.11.2025).

81. Петасюк О.І. Морально-психологічні аспекти голодомору як тоталітарного методу. Київ: Наук.світ, 2008. 20 с.

82. Петренко В. Демографічні втрати населення Поділля від Голодомору 1932-1933 років. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації»*. (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ, 2017. С. 68–72.

83. Плахтій Ю. Вони пережили Голодомор: свідків геноциду 30-х років сьогодні нагородили у Вінниці. *Вежа – Новини Вінниці*. 24 листопада 2016 р. URL: <https://vezha.ua/vony-perezhyly-golodomor-svidkiv-genotsydu-30-h-rokiv-sogodni-nagorodyly-u-vinnytsi/> (дата звернення 24.11.2025).

84. Плахтій Ю. У Вінниці наступного тижня вшанують пам'ять жертв Голодомору. *Вежа – Новини Вінниці*. листопада 16 листопада 2020 р. URL:

<https://vezha.ua/u-vinnytsi-nastupnogo-tyzhnya-vshanuyut-pam-yat-zhertv-golodomoru/> (дата звернення 24.11.2025).

85. Пляшка проса у музеї: історія зерна, схованого і загубленого у голод. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2022 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/plyashka-prosa-u-muzeyi-istoriya-zerna-shovanogo-i-zagublenogo-u-golod-11743293.html> (дата звернення 24.11.2025).

86. Постанова суду. *Національний музей Голодомору-геноциду*. 2010 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/>. (дата звернення 24.11.2025).

87. Прадіда репресували за пуд зерна: Віктор Бронюк поділився болючою історією родини. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2022 р. <https://vn.20minut.ua/lyudi/pradida-represuvali-za-pud-zerna-viktor-bronyuk-podilivsya-bolyuchoyu--11743367.html> (дата звернення 24.11.2025).

88. Рани Голодомору не загоїлись. *20 хвилин. Вінниця*. 13 жовтня 2006 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/rani-golodomoru-ne-zagoyilis-48958.html> (дата звернення 24.11.2025).

89. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: «Фенікс», 2018. 352 с.

90. СБУ розкриває архівні документи Голодомору. *20 хвилин. Вінниця*. 11 липня 2007 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/sbu-rozkryvae-arhivni-dokumenty-golodomoru-68529.html> (дата звернення 24.11.2025).

91. Страшні спогади про Голодомор 1932–1933 років на Вінниччині та доповідні під грифом «таємно». *Вінниця.info*. 28 листопада 2020 р. URL: <https://vinnitsa.info/article/strashni-spohady-pro-holodomor-1932-1933-rokiv-na-vinnychchyni-ta-dopovidni-pid-hryfom-tayemno> (дата звернення 24.11.2025).

92. Турбів Липовецький район Вінницька область. *Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/map/485/> (дата звернення 24.11.2025). (турб)

93. У Вінниці відбудуться тематичні заходи до Дня пам'яті жертв Голодомору. *VitaTV*. 23 листопада 2023 р. URL: <https://vitatv.com.ua/misto/u-vinnytsi-vidbudutsya-tematychni-zakhody-do> (дата звернення 24.11.2025).

94. У Вінниці відбулась акція пам'яті жертв Голодомору «33 хвилини». *Радіо Свобода*. 7 вересня 2008 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197037.html> (дата звернення 24.11.2025).

95. У Вінниці вшанували пам'ять жертв Голодомору мітингом-реквіємом. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. 23 листопада 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2586258-u-vinnici-vsenuvali-pamat-zertv-golodomoru-mitingomrekviemom.html> (дата звернення 24.11.2025).

96. У Вінниці говорили про те, як людей вбивали голодом. *20 хвилин. Вінниця*. 23 листопада 2012 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/u-vinnitsi-govorili-pro-te-yak-lyudey-vbivali-golodom-10252758.html> (дата звернення 24.11.2025).

97. У Вінниці згадали жертв Голодомору. *33 Канал*. 29 листопада 2019 р. URL: <https://33kanal.com/news/75381.html> (дата звернення 24.11.2025).

98. У Вінниці презентували 4 книги, в яких зібрали спогади та щоденники очевидців Голодомору 1932-1933 років. *Вінниця.info*. 19 листопада 2019 р. URL: <https://vinnitsa.info/article/u-vinnytsi-prezentuvaly-4-knyhy-v-yakykh-zibraly-spohady-ta-shchodennyky-ochevydsiv-holodomoru-1932-1933-rokiv> (дата звернення 24.11.2025).

99. У Вінниці стартує проєкт «МАРІЯ» канадської художниці Лесі Марущак. *Радіо Місто над Бугом*. 21 листопада 2022 р. URL: <https://mistonadbugom.com.ua/article/u-vinnici-startuye-proyekt-mariya-kanadskoj-hudozhnici-lesi-marushchak> (дата звернення 24.11.2025).

100. У вінницьких бібліотеках відбулись тематичні заходи до Дня пам'яті жертв голодоморів в Україні. *Радіо Місто над Бугом*. 26 листопада 2024 р. URL: <https://mistonadbugom.com.ua/article/u-vinnickih-bibliotekah-vidbulis-tematichni-zahodi-do-dnya-pam-yati-zhertv-golodomoriv-v-ukrajini> (дата звернення 24.11.2025).

101. Український Голодомор вивчатимуть у школах Америки. *20 хвилин. Вінниця*. 26 листопада 2003 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/ukrayinskiy-golodomor-vivchatimut-u-shkolah-ameriki-9340.html> (дата звернення 24.11.2025).

102. Черніюк А. «Запали свічку пам'яті»: Україна вшановує жертв Голодомору. *20 хвилин. Вінниця*. 23 листопада 2024 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/zapali-svichku-pamyati-ukrayina-vshanovue-zhertv-golodomoru-11946164.html> (дата звернення 24.11.2025).

103. Шарапов О. У Вінниці готується відкриття пам'ятника жертвам Голодомору 1932–33 рр.. *20 хвилин. Вінниця*. 21 серпня 2008 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Kult-podii/u-vinnitsi-gotuetsya-vidkrittya-pamyatnika-zhertvam-golodomoru-1932-33-129859.html> (дата звернення 24.11.2025).

104. Як українські й іноземні дослідники історії відстоювали правду про Голодомор. *Ukrainer*. 22 листопада 2024 р. URL: <https://www.ukrainer.net/doslidnyky-holodomor/>. (дата звернення 24.11.2025).

105. 24 листопада Вінницька "Свобода" проведе ходу пам'яті жертв Голодомору. *33 Канал*. 19 листопада 2018 р. URL: <https://33kanal.com/news/43000.html>. (дата звернення 24.11.2025).

106. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.

107. Holodomor Monuments in Ukraine. Пам'ятники жертвам Голодомору у Вінницькій області. *Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre (UCRDC)*. URL: <http://www.ucrdc.org/holodomor-monuments/vinnytsia.html>. (дата звернення 24.11.2025).

108. Ukrainian People's Youth NGO. Голодомор / спогади свідка / Вінницька обл / Марія Гавриш і Євдокія Сердюк, 2018. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=l4Svk22QGo0>. (дата звернення 24.11.2025).